
Har Hamelekh — A New Solution to an Old Puzzle / הר המלך — לפתרון של חידה

Author(s): יובל שחר and Yuval Shahar

Source: *Zion* / 2000 / תש"ס, ציון, Vol. סה&rm; ג, חוברת (2000 / תש"ס), pp. 275-306

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23564253>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

הר המלך – לפתרונה של חידה*

מאת יובל שחר

המונח הגיאוגרפי-התלמודי הר המלך הוא דוגמה ברורה ביותר לפער הקיים בין הספרות התלמודית הארץ ישראלית לבין התלמוד הבבלי והמדרשים המאוחרים מבחינת ההכרות עם ארץ ישראל וחבליה ועם ההיסטוריה היישובית שלה. בשל העדר הבחנה עקבית בפער הזה ובמשמעויות הנובעות ממנו הוטלה מהומה רבתי בביאור המונח, עד שנדמה היה ש'הר המלך' – חידה ללא פתרון¹. אכן, כל ניסיון להגיע למסקנות נכונות ומוצקות בסוגיית מיקומו הגיאוגרפי של הר המלך ושל ההיסטוריה היישובית שלו מחייב להפריד תחילה בין המקורות הארץ ישראלים הקדומים לבין התלמוד הבבלי. רק על בסיס ניתוח זה ניתן לברר את נתוני השטח הרלוונטיים ואת הממצא הארכיאולוגי. בהתאם לכך נחלק המאמר לשלושה חלקים: (א) הר המלך במקורות הארץ ישראלים הקדומים; (ב) הר המלך בתלמוד הבבלי; (ג) ייחודו היישובי-הארכיאולוגי של מערב השומרון, שכן עיון במקורות הארץ ישראלים מלמד שזהו המלך השתרע על פני מערב השומרון.

א. הר המלך במקורות הארץ ישראלים הקדומים

1. מקומו של הר המלך

שלושה מקורות המציינים את הר המלך כוללים שמות של מקומות שניתן לאתר בעזרתם את המרחב הנדון.² (א) תוספתא, דמ"א, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 64):

ר' יהודה אומר כופת הישוב וכופת אנטפטרס ושוק של פטרס בראשונה היו דמ"י מפני שחזקתן מהר המלך, עכשיו רבותינו אמרו כל עיירות הכותיים שעל יד הדרך, כגון התבואה

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך: י' שחר, התיאורים הגיאוגרפיים של ארץ ישראל בספרי יוסף בן מתתיהו וזיקתם למסורות התלמודיות ולספרות ההלניסטית-רומית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ו, בעיקר עמ' 130–147. פרק זה בחיבור מופיע כאן בשינויים, בהרחבות ובהשמטות. אף שיניתי את דעתי בכמה עניינים.

1 ז' ספראי, 'הר המלך – חידה ללא פתרון', טבע וארץ, כב (תש"ם), עמ' 204–205.

2 המקורות מובאים על פי הסדר הכרונולוגי של החכמים המעורבים בהם.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סה (תש"ס)]

ההקטנית שלהן, דמיי מפני שחזקתן מהר המלך, שהן משתמשין ביהודה, ושאר כל פירותיהן ודאי.

ההלכה דנה במעמד ההלכתי של תוצרת הר המלך המגיעה לשלושה שווקים: אנטיפטריס, העיר ההרודיאנית שהוקמה בתל אפק (נצ"מ 14321680), כשני ק"מ מערבית להרי השומרון; פטרוס, שחורבותיה ושמה שרדו בחורבת בודרוס (נ"צ 14801529) שבדרום השומרון;³ וישוב, שביחס למקומו הוצעו שתי הצעות זיהוי: חורבת סיב בצפון-מערב השומרון, ליד קיבוץ בחן (נ"צ 15231945), והכפר יאסוף, במרכז גב ההר של השומרון (נצ"מ 17261684).⁴ יש לקבל את הצעת הזיהוי עם יאסוף מן הטעמים הבאים: יהושע יז, ז משרטט את גבולו הדרומי של שבט מנשה: 'והלך הגבול אל הימין אל ישיב עין תפוח'. בתרגום השבעים כתוב 'ישיב' (Iaasseiβ). טופונים זה נשתמר אף בחרסי שומרון (אוסטרקון מס' 48), והוא מעיד על קיומו של כפר בשם זה ובאיוור זה במחצית הראשונה של המאה הח' לפני סה"נ. סמיכותן של

3 Y. Tzafrir, L. Di Segni & J. Green, *Tabula Imperii Romani: Iudaea-Palaestina, Maps and Gazetteer (=TIR)*, Jerusalem 1994, p. 200; מפת לוד, בעריכת ר' גופנא ו' בית-אריה, ירושלים תשנ"ז, אתר מס' 80, עמ' 86. ראו גם שם, אתר מס' 157, עמ' 73; אתרים מס' 179, 181, 183, עמ' 85–87.

4 הדיון בטופונים ישיב-ישיב-ישוב נשען על ארבעה אדנים: משפחה משבט יששכר (במדבר כו, כד; דברי הימים א' ז, א; יוב' בבראשית מו, יג); יישוב בגבולה הדרומי של נחלת מנשה על פי תרגום השבעים ליהושע יז, ז; ישיב' באוסטרקון מס' 48 בחרסי שומרון; G.R. Reisner, C.S. Fisher & D.G. Lyon, *Harvard Excavations at Samaria 1908–1910*, I, Cambridge 1924, pp. 232–238 (וראו עוד בסוף ההערה); ישוב בתוספתא דמיי א, יא, ובמדרשים יהודיים: מדרש ויסעו, א' יעליניק, בית המדרש, ג, ירושלים תשכ"ז;³ עמ' 1; דברי הימים לירחמאל, M. Gaster, *Chronicles of Jerahmeel*, London 1899 (reprint: New York 1971), p. XXXVIII, 6 שומרונית: ספר יהושע השומרוני, מז, התולדה הקדושה, בתוך: התולדה כרוניקה שומרונית, ההדיר מ' פלורנטין, ירושלים תש"ס; ספר הימים של אבו אלפאתח, משנת 1355 (להלן הערה 6). סיכום קצר ועדכני לכתוביות השומרוניות ולמצב המחקר ראו: A. D. Crown, R. Pummer & A. Tal, eds., *A Compendium to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, pp. 50–53. התעוררה בעיקר סביב זיהויה של ישיב בחרסי שומרון. הקריאה הראשונית של שם הנחלה כ'שורק' הובילה את אולברייט לאתר את היישוב סמוך לטול-כרם, בשל הזיקה שבין 'כרם' ל'שורק'. ראו: W.F. Albright, 'The Site of Tirzah and the Topography of Manasseh', *Journal of the American Oriental Studies*, XI (1931), p. 250. ואולם הקריאה המחדשת של שם הנחלה 'אשריאל' שמטה את הבסיס מהצעה זו. לתולדות המחקר של העדות המקראית וחרסי שומרון ראו: מ' ברושי, 'ישוב', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תש"ח, טור 899; ש' ייבין, 'מנשה', שם, ירושלים תשכ"ח, טור 50; ז' קלאי, 'תפוח', שם, ת, ירושלים תשכ"ח, טורים 882–883; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 129–130; י' אהרונ, ארץ ישראל בתקופת המקרא – גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 284, הערה 19; א' בורנשטיין, 'מינהל וכלכלה של ארץ מנשה בשלהי ממלכת ישראל – לאור ניתוח מחדש של חרסי שומרון', מחקרי יהודה ושומרון, א, בעריכת ז' ארליך ו' אשל, קדומים תשנ"א, עמ' 102; אני מודה לידידי ד"ר עודד ליפשיץ שסייע בידי בבירור סוגיה זו. למקורות המאחרים ראו: S. Klein, 'Palästinesisches im Jubiläenbuch', *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins (=ZDPV)*, LVII (1934), pp. 13 ff. גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תש"ם, עמ' 62–65.

תפוח וישוב נשמרה אף במקורות מדרשיים מאוחרים: 'מדרש ויסעו' מספר על ישוב מלך תפוח שיהודה הרגו, וב'דברי הימים לירחמאל' מסופר שבני יעקב הנלחמים בשכם חונים על מי ישוב שמצפון לתפוח.⁵ במקורות השומרוניים נזכר הכפר יסוף-יספה על אם הדרך לירושלים, ונאמר ששם הכשילו שני אחים שומרונים עולה רגל יהודי שהיה בדרכו לבית המקדש. הם החליפו את היונים שנשא לקרבן בעכברים (ספר יהושע השומרוני, מז⁶). ביאסוף נתגלו ממצאים ארכיאולוגיים ההולמים את המקורות ההיסטוריים הכתובים, הן מתקופת הברזל והן מן התקופה הרומית-הביזנטית.⁷ לעומת זאת הצעת הזיהוי עם חורבת סיב אין בה ממש: היא אינה תואמת את המקור המקראי, חורגת מן התחום הגיאוגרפי של חרסי שומרון, אין בה ממצא ארכיאולוגי הולם, ואין כל ראיה ששמו הקדום של הכפר משמר צורה הקרובה לשם 'ישוב' מבחינה לשונית.⁸

להלכה בתוספתא דמיי שני חלקים. בחלקה הראשון מחייב ר' יהודה (בר עילאי), בן דור אושה, לעשר את התוצרת בשלושה שווקים אלה בגין דמאי, כתוצרת יהודית שאין יודעים אם עישרה בעליה אם לאו. בחלקה השני פסקו 'רבותינו' שיש לעשר בגין ודאי את עיקר התוצרת של 'עירות הכותים שעל יד הדרך', למעט תבואה וקטנית שמקורם בהר המלך ולפיכך הם בחזקת דמאי.⁹ ישוב, אנטיפטריס ופטרוס לא ישובו על דרך אחת, ולפיכך אין ללמוד שעירות הכותים היו סמוכות, כביכול, לאותה דרך.¹⁰ ממקור זה עולות שתי מסקנות חשובות להמשך הדיון:

- 5 ל'דברי הימים לירחמאל' ראה במבוא של שוורצבאום למהדורת גאסטר 1971 (לעיל, הערה 4); ד' פלוסר, ספר יוסיפון, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 6-10.
- 6 ראו גם: *The Kitāb al-Tarikh of Abu 'l-Fath*, translated with notes by P. Stenhouse, Sydney 1985, Ch. XXXIV, pp. 155-156; התולדה (לעיל, הערה 4), עמ' 82, 88. לקונטקסט ההיסטורי ראו: א' ביכלר, 'השתתפותם של השומרונים במרד בר-כוכבא', מרד בר-כוכבא, בעריכת א' אופנהיימר, ירושלים תש"ס, עמ' 115-121; M. Mor, 'The Samaritans and the Bar-Kokhba Revolt', *The Samaritans*, ed. A.D. Crown, Tübingen 1989, esp. pp. 25-31.
- 7 I. Finkelstein & Z. Lederman (eds.), *Highlands of Many Cultures, The Southern Samaria Survey and Sites*, II, Tel Aviv 1997, p. 618.
- 8 לאי ההתאמה עם העדות המקראית ועם חרסי שומרון ראו: אהרונ' (לעיל, הערה 4), עמ' 284, הערה 19: 'זה המקום היחיד שמחוץ להרי אפרים'. להעדר ממצא מתאים בכפר סיב, ראו: א' זרטל, "'בארץ הפרזי והרפאים" – על ההתנחלות הישראלית בהר-מנשה', מנוחות למלוכה, היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, בעריכת נ' נאמן וי' פינקלשטיין, ירושלים 1990, עמ' 94-95. שמו הצלבני של הכפר בשנת 1253 היה כפר צור. ראו: ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' 62-63; D. Pringle, *The Red Tower*, London 1986, pp. 34-35, 80-81; מפגיע ש-TIR (לעיל, הערה 3), עמ' 151, מפנה רק להצעת הזיהוי עם חורבת סיב.
- 9 לא אעסוק במאמר זה בניסוח ההלכה על שני חלקיה ובמשמעויות ההלכתיות וההיסטוריות הנובעות ממנה. ראו לעת עתה: שחר (לעיל, הערת פתיחה), עמ' 188-191.
- 10 כך הסיק י' גפני, 'השומרונים ומשבותיהם', שומרון – לקט מאמרים ומקורות, בעריכת ש' דר וי' פלג, תל אביב תשל"א, עמ' 172, הערה 30. ראו ניתוח 'ציר דרך השווקים' במאמרו של א' בורנשטיין, 'גבולות ארץ מנשה', שומרון ובנימין, ב, בעריכת ז"ח ארליך, קדומים תשנ"א, עמ' 184; לא במקרה הוא אינו מתייחס לפטרוס, הואיל ואינה מתיישבת עם הדרך המוצעת. למערך הכבישים הרומיים

(1) הר המלך הינו איזור שתוצרתו מגיעה אל שלושה שווקים הסמוכים לשומרון: פטרוס, בדרום-מערב השומרון; אנטיפטריס, סמוך למערב השומרון; וישוב, בגב הר השומרון, סמוך לגבולו ההיסטורי עם יהודה; בתקופה ההלניסטית-הרומית.

(2) המקור משקף תפנית יישובית-היסטורית, המשלבת מרחב גיאוגרפי – הר המלך – עם מעמד הלכתי-אתני של הכותים.

(ב) ירושלמי, דמאי פ"ב, כב ע"ג: ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינא כולכסין¹¹ הנמכרין בקיסרין הרי אלו אסורין מפני שרובן באין מהר המלך. אף כאן מדובר במעמדה ההלכתי של תוצרת מהר המלך, הפעם בשווקי קיסריה. ר' אבהו, ראש בית המדרש בקיסריה בשלהי המאה הג', נסמך על עמדת ר' יוסי בר חנינא, תלמידו-חברו של ר' יוחנן, ומעיד שהר המלך נחשב מבחינה הלכתית לאיזור יהודי לכל דבר. 'הבולבוסין האסורין' כאן משמעם, ללא ספק, 'עשורין' – הן על פי הדיון בדמאי שבו הם משולבים, הן על פי הגדרת מעמדם ההלכתי בקיסריה, שהיא עצמה פטורה, שהרי רבי התיר קיסרין.¹²

(ג) ירושלמי, עבודה זרה פ"ה, מד ע"ד:

ר' אבהו אסר יינן מפי ר' חייה ור' אסי ור' אמי שהיו עולין בהר המלך. וראו גוי אחד שהיה חשוד על יינן. אתון אמרון ליה קימוי. אמ' לון ולא על ידי עילא. ואית דבעי מימר חדא ערובת שובא לא אישתכח חמרא בכל סמרטיקי. בפוקי שובא אישתכח מלייא מן מה דאיתון ארמיא וקבלוניה כותיא מנהון ואית דבעי מימר כד סליק דיקליטינוס מלכא להכא גזר ואמר כל ארמיא ינסכון בר מן יודאיי ונסכון כותיא ונאסר יינן. ואית דבעי מימר כמין יון אית להון ומנסכין ליה. כותיא דקיסרי בעו מר' אבהו: אבותיכ' היו מסתפקין בשלנו. אתם מפני מה אינכם מסתפקין ממנו. אמר להן אבותיכם לא קלקלו מעשיהם. אתם קלקלתם מעשיכם.¹³

באיזור ראו: י' רול וא' איילון, 'הכבישים הרומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה', ישראל – עם וארץ, שנתון מחזאון הארץ, א [19] (תשמ"ד), עמ' 131-146.

11 כולכסין צ"ל 'בולבוסין', כמו בכתובת רחוב. על פרי זה ראו: י' פליקס, 'הפירות האסורין בבית שאן, סיני, צו (תשמ"ה), עמ' כה, הערה 23 (פירוש וביאור לירושלמי שביעית, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 453, הערה 23).

12 גם אם 'אסורין' ככתבו, הרי מדובר באיסור קנייה בשוק של קיסריה (שהוא עצמו מותר כמובן) בשביעית, או באיסור אכילת אותם פירות ללא עישור (דמאי או ודאי), 'מפני שחזקתם כי הובאו מארץ ישראל' (פליקס, תשמ"ה, שם, עמ' יח). חרף המחקרים שהוקדשו לנושא נכבד זה, נראה לי שטרם יושבו כל הבעיות ועדיין נדרש עיון כולל בסוגיה זו. וראו: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 148-149, 151, הערה 469; הנ"ל, 'ברייא ד'תחומי ארץ ישראל', שם, מה (תשל"ו), עמ' 125-126; א' קימרון, 'כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב, שם, מה (תשל"ו), עמ' 155-156; י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 85.

13 תרגום: '...באו אמרו זאת לפניו. אמר להם ולא על ידי עילה [כלשהי] אסר יינן מכאן ואילך; ראו עוד בסוף ההערה]. ויש המבקשים לומר ערב שבת אחת לא נמצא יין בכל סמרטיקי (-איזור שומרון). במצאי שבת נמצאת [סמרטיקי] מלאה [ביין] ממה שהביאו הגויים וקבלוהו הכותים מהם. ויש שמבקשים לומר כאשר עלה דיקליטינוס המלך לכאן גזר ואמר כל האומות ינסכו חוץ מן היהודים ונסכו הכותים ונאסר יינן. ויש שמבקשים לומר כמין יון יש להם ומנסכים לו. הכותים של קיסריה

במקור המצוטט נזכרים שלושה עניינים: (א) ר' אבהו אסר יינם של כותים; (ב) לפיכך השומרונים טוענים כנגדו; (ג) שומרונים אלה הינם תושבי קיסריה. הירושלמי מביא שלוש דעות שונות כדי להסביר את הנסיבות הקונקרטיות שהניעו את ר' אבהו בפסיקתו, אך אין כל הבדל ביניהן באשר לזמן האירועים, למרחב הגיאוגרפי שלהם ולזהות האתנית של התושבים הנזכרים. זמנו של ר' אבהו, שלהי המאה הג' וראשית המאה הד' לסה"נ,¹⁴ חופף לזה של דיוקלטיאנוס ('דיקלטינוס מלכא'). בתקופה זו נגזרו כנראה גזירות על השומרונים, שהם חייבים להשתתף בפולחן הקיסר.¹⁵ הר המלך סמוך לסמרטיקי (השומרון) או נכלל בתחומו. הבעיה ההלכתית היא שימושם של הכותים ביינם של גויים, בין לצורכי חול ובין לצורך פולחני, בין בנסיבות של מחסור ביין ובין כתוצאה מגזירות דת.

הזיקה בין סמרטיקי להר המלך, לכותים ולקיסריה מתחדדת מן ההשוואה בין המשנה העומדת ביסוד הדיון בירושלמי לבין הדיון התלמודי עצמו. הירושלמי דן במשנה, עבודה זרה ה, ג: 'נכרי שהיה מעביר עם ישראל כדי יין ממקום למקום'. הדיון בירושלמי משתרע על פני ארבעים וחמש שורות. חמש שורות 'דנות' בנוכרי בכלל, ואולם, הסוגיה בעיקרה עוסקת במעמדם של הכותים. הדיון המכריע התנהל, כאמור, בתקופת עמידתו של ר' אבהו בראש בית המדרש בקיסריה.

טענו לר' אבהו וגו'. לעילא-עילה במשמעות של סיבה ותירוץ ראו: ערוך השלם, 'על' (3). הירושלמי מייחס כאן לר' אבהו את האמירה 'לא על ידי עילא'. ומפרש בעל 'פני משה': 'זאפילו עילא אחת שאנחנו מוצאין הגון הוא לאסור ולגזור על יינן'. כלומר, הוא קורא את התגובה כמעין שאלה רטורית. דומני שעדיף לקרוא את המשפט בניחותא ולא בתמיהה, כלומר כהנחיה, שהאיסור אינו בר התרה על פי כל עילה (-תירוץ), אלא איסור חמור ותקף הוא מכאן ואילך. שימוש לשוני זה בצירוף 'על ידי עילא' מופיע, בין השאר, בירושלמי, עבודה זרה פ"ב, מב ע"א. אלא שכאן מייחסים לרבי מגמה הפוכה – חיפש עילא (-תירוץ) להתרה גורפת. ובכן, היאחות בעילא לצורך התרה מנוסחת בלשון 'חויבות': 'על ידי עילא'; גישה השוללת התרה על פי כל עילא מזדמנת מתנסחת בלשון שוללת: 'לא על ידי עילא'.

14 על זיקת ר' אמי לדיוקלטיאנוס ראו: בראשית רבה ג, ד, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1000 (והערת אלבק ב'מנחת יהודה' לשורה 2). על דיוקלטיאנוס בספרות התלמודית ראו: ד' שפרבר, 'אלוף מגדיאל – דיקלטינוס', יהודים ויהדות בימי בית שני המשנה והתלמוד, מחקרים לכבודו של שמואל ספרא, בעריכת א' אופנהיימר, י" גפני ומ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–245, ושם הערה 3, עמ' 243–244, הפניות לספרות המחקר.

15 מ' אבייונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תשמ"א, עמ' 209; מ"ד הר, ההיסטוריה של ארץ-ישראל ה: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, בעריכת מ"ד הר, ירושלים 1985, עמ' 205. חיזוק להנחה שהיהודים נהנו מפריוילגיות שנמצעו מן השומרונים עולה מעדותו של אוריגינס, 'נגד קלסוס' ב, 13, שליהודים בלבד מותר למול את בניהם, ואילו שומרונים נימולים נידונים על פי 'חוק קורנליה'. ראו: א' לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 73. אמנם, עדות זו מתייחסת לאמצע המאה הג', כדור לפני ימי דיוקלטיאנוס, אך אפשר שזה היה המצב החוקי אף בימיו. למערכת היחסים כותים-יהודים-נוצרים בתקופתם של דיוקלטיאנוס ור' אבהו ראו: ש' ליברמן, 'דיפת דת ישראל', ספר היוכל לכבוד שלום בארון, חלק עברי, ירושלים תשל"ה, בעיקר עמ' רלט-רמד.

לבד מן ההתייחסות הכללית לשומרון (=סמרטין), אנו רשאים להעזר כאן במקור המשקף שלב קודם במסכת היחסים ההלכתית הסבוכה עם הכותים:

כהדא דתני: בראשונה היו אומרים יינה של אוגדור למה הוא אסור מפני כפר פגש.¹⁶ ושל בורגתא מפני בירת סוריקה. של עין כושית מפני כפר שלם. חזרו לומר פתוחה בכל מקום אסורה וסתומ' מותרת. נקובה ושתומה הרי היא כסתומה (ירושלמי, עבודה זרה, שם).¹⁷

ההלכה דנה כאן בשלושה כפרים שומרוניים: אוגדור, בורגתא ועין כושי, שיינם נאסר מפני שבא במגע עם נוכרים, או שימש בעבודה זרה שלהם. מקור אחר קובע זאת בבירור לגבי כפר פגש. על פי תוספתא, עבודה זרה ו (ז), ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 470): 'ר' שמעון בן אלעזר אומ': שלש אשירות בארץ ישראל חרוב שבכפר קסם ושבכפר פגשה שקמה שבראנו ושבכרמל'. ר"ש בן אלעזר מונה כאן שלושה מקומות פולחן, שניים מהם במערב השומרון (כפר קסם [נצ"מ 148168] וכפר פגשה) והשלישי בכרמל.¹⁸ ההלכה שקובע חכם זה עולה בקנה אחד עם ביקורו ב'חדא דקרייה דשמרין'.¹⁹ והסיפא שם קובעת: 'כבר נתקלקלו הכותים'. רוב החוקרים מבקשים לאתר את ששת היישובים הנזכרים בירושלמי באיזור הסמוך לקיסריה. למעשה, אין נתונים מספקים לזיהוי כל היישובים. הצעות זיהוי סבירות הן של עין כושי עם חורבת כוסיה (נ"צ 1516209), כשני ק"מ מערבית לבקא אל-ע'רביה, ושל כפר שלם בחורבת ג'למה, הנמצאת היום בתחומי קיבוץ להבות חביבה.²⁰ (נ"צ 15112003), כ-2.7

16 אף כך במסכת כותים ב, ו: 'בראשונה אמרו יינה של גדור אסור משום יינה של כפר פגשה'.

17 במקבילה בבבלי, עבודה זרה לא ע"א: 'ת"ר בראשונה היו אומרים יין של עין כושי אסור מפני בירת סריקא. ושל בורקתא אסור מפני כפר פרשאי ושל זגדור אסור מפני כפר שלם. חזרו לומר חביות פתוחות אסורות. מותרות סתומות'.

18 מ' אבי'יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשי"א,² עמ' 123, הערה 3, מזהה את 'ראנו' עם ריינה שליד נצרת, אך ההצעה אינה מסתברת בשל התוספת 'שבכרמל'. תוספת זו היא מעין ביאור פנימי, דוגמת משנה, שביעית ט, ב: 'תחום טבריה והעמק', כלומר 'העמק' של הגליל הוא תחום טבריה. ראו: פליקס, שביעית, ב (לעיל, הערה 11), על אתר. אפשר לפרש כביכול חרוב – בכפר קסם ובכפר פגש, ושקמה – בראנו ובכרמל, אך כך מתקבלת רשימה של ארבע אשירות במקום שלוש.

19 בהמשך הסוגיה בירושלמי, עבודה זרה פ"ה, מד ע"ד. מבחינה עניינית ומתודולוגית עדיף נוסח הירושלמי, 'חדא דקרייא דשמרין', על פני הגירסה התניינית בדברים רבה ב, לג: 'עיר אחת בדרום'. שוורץ מעדיף את גירסת דברים רבה ומסיק ממנה על יישוב שומרוני באיזור לוד. ראו: י' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31, 84, 219, 256.

20 א' זרטל, 'טבעת שומרונית וזיהוי של עין כושי', קדמוניות, יא (תשל"ז), עמ' 86; ז' ספרא, 'היישוב בשרון בתקופת המשנה והתלמוד', השרון – בין ירקון לכרמל, בעריכת א' דגני, ד' גרוסמן וא' שמואלי, תל אביב תש"ן, עמ' 182. סמיכות כפר שלם לקקון נלמדת מצירוף השדה בדיר סלם ליחידת המס של קקון בשנת 1522 (T.H. Stephan, 'An Endowment Deed of the Khaseki Sultan', *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, X [1944], pp. 170–196), אך אין נתונים באשר לזיהוי המדויק. הפניות מחקריות נוספות ראו: TIR (לעיל, הערה 3); 'En Kushi', 'Kefar Shalem', עמ' 122. שוורץ (לעיל, הערה 19), עמ' 83–84, מציע, בעקבות אבי'יונה,

ק"מ דרומית לחורבת כוסיה. ספראי הציע תחילה לזהות את בירת סוריקה עם כפר סראקה, הנזכר במסורת קבורה יהודית מן המאה ה־ט"ז כמקום קברו של בנימין בנבי ימין, מזרחית לכפר סבא (נ"צ 14491763). לאחר מכן חזר בו ספראי מהצעתו, בשל ההנחה שכל היישובים הללו מרוכזים סמוך לקיסריה. ואולם, הנחה זו אינה הכרחית, והצעתו הראשונית נתמכת במספר עדויות מן המאה ה־ט"ז ואילך, המשמרות את הטופונים 'סראקה' מזרחית לכפר סבא.²¹ סקר שנעשה באיזור מלמד שבתקופה הביזנטית הפך האתר מתחנת דרכים ליישוב ממש.²² שאר הצעות הזיהוי אינן ודאיות ואסתפק במספר הערות.

(א) יש להעדיף, גם במקרה זה, את נוסח הירושלמי על פני הבבלי, בשל שיבושי השמות בתלמוד הבבלי: זגדור במקום אוגדור; כפר פרשאי כנגד כפר פגש (בירושלמי), פגשא (בתוספתא) או פגשה (ב'מסכת כותים'). אין כל סיבה להגיה את הירושלמי על פי הבבלי.²³

(ב) אם מקבלים את הצעת הזיהוי של בירת סוריקה בנבי ימין, אזי יש לחפש אף את בורגתה באיזור זה.

(ג) ספק אם יש לזהות, כמקובל, את אוגדור עם 'גדורה של קיסרין', ומכל מקום, אם זו האחרונה שכנה באיזור הר המלך, הרי אין לאתרה בתל גדור, השוכן לחוף הים²⁴ (ראו להלן).

כללו של דבר, שלושה צמדי היישובים בירושלמי – אוגדור וכפר פגש, בורגתא ובירת סוריקה, עין כושית וכפר שלם – 'תורמים' בעקיפין לבידור סוגיית הר המלך: יש בהם כדי ללמד על התפשטות היישוב השומרוני לעבר השרון במהלך המאה ה־ב. שינוי יישובי זה

לזהות את כפר שלם עם דיר אבו סלאמה, כשלושה ק"מ דרומית למידיה. הוא קושר זאת ליישוב הכותי באיזור לוד.

21 ביחוס האבות והנביאים' (משנת 1537) כתוב: 'סראקה – יש אומרים שם קבורת בנימין הצדיק'. ראו: J.H. Hottingero, *Cippi Hebraici, Genealogia Patriarcharum*, Heidelberg 1659. על החיבור ומהדורותיו השונות ראו: ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ־ישראל, א–ב, ירושלים תשמ"ה–תשמ"ו; ב, עמ' 377. סמוך לקבר בנימין, הקרוי נבי ימין בפי הערבים, מצוי קבר שיח' בשם נבי סראקה. כפר בשם סראקה נזכר ברשימה עות'מאנית משנת 1596. גרן מעיד שהוואדי הסמוך לכפר סבא נקרא בזמנו ואדי סרקא. להצעתו הראשונה של ספראי ראו: ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' 59. הוא מסתייג מהצעתו המקורית במאמרו משנת תש"ן (לעיל, הערה 20), עמ' 182. לנבי סראקה ראו: וילנאי, שם, א, עמ' 185–183; צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 268–269, ועמ' 107, הערה 140. על ואדי סראקה ראו: ג' גרן, תיאור ארץ ישראל, ה, השומרון (ב), תרגם מצרפתית והוסיף מבוא והערות ח' בן־עמרם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 253, 256.

22 ר' רול וא' איילון, אפולוניה ודרום השרון, תל אביב 1989, עמ' 170–173.

23 ראו בעיקר: ספראי (לעיל, הערה 4), עמ' 58–60; והצעה אחרת של ספראי (לעיל, הערה 20), עמ' 182. זרטל (לעיל, הערה 20) זיהה את כפר פרשאי עם פרסין, ובסמוך לו את ברקתא עם חורבת ברקנא, על פי זיווג הכפרים שבגירסת הבבלי. לגירסת הבבלי ראו לעיל, הערה 17.

24 על כך כבר העיר נכונה ב"צ לוריא, מינאי עד הורדוס, ירושלים תשל"ה, עמ' 62, הערה 11. כמובן, אפשר להניח שאוגדור שכנה בתל גדור, אך לפי הנחה זו היא לא היתה חלק מהר המלך.

לווה במפגש גובר והולך בין השומרונים לבין אוכלוסייה פגנית, והאיץ את התהליך ההלכתי של התרחקות היהודים מן הכותים ומתוצרתם.²⁵

לאיתור הגיאוגרפי של הר המלך אוסיף, בזהירות הראויה, את תוספתא, שביעית ז, י (מהדורת ליברמן, עמ' 196–197): 'ר' שמעון אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה, ושאר כל ארצות אוכלין והולכין עד שיכלו מבית אל ומיגורדה של קיסריון. זהו נוסח מקביל למשנה, שביעית ט, ג: 'ר' שמעון אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה ושאר כל ארצות כהר המלך. אם נקבל את גירסת התוספתא כנוסח חלופי של המשנה ואמין כמותה, נוכל לטעון שבית אל מסמנת את גבולו הדרום-מזרחי של הר המלך וגירודה-גדורה של קיסריה את פאתו הצפון-מערבית. אפשרות זו הועלתה במחקר,²⁶ אך ראוי לנהוג בה זהירות. שמה של בית אל, ואף חורבותיה, שרדו בתחומי הכפר ביתין²⁷ (נצ"מ 17251483), כלומר בצפון יהודה, מזרחית לקו פרשת המים שעליו עוברת דרך גב ההר. אף לא מקור אחר העוסק בהר המלך אינו דן במקום כה מזרחי ודרומי. ישוב/יסוף, הנזכר לעיל, מצוי כעשרים ק"מ צפונית לביתין. זאת ועוד, אין ללמוד מן המקור שישוּב שוכן בהר המלך, אלא שהפירות ממזרחו ומדרומו של הר המלך מגיעים לשוק שבו.

נראה אפוא שההתייחסות לבית אל כגבולו של הר המלך נעוצה בתפיסה המדרשית של נחלת אפרים המקראית, ואין ללמוד ממנה על הקפו הגיאוגרפי של הר המלך כמרחב יישובי-היסטורי.²⁸ לעומת זאת, גירודה/גדורה של קיסריה משתלב יפה עם הר המלך, המשתרע צפונה עד סמוך לקיסריה ומפרנס את שווקיה. אין נתונים מספקים לזיהוי ודאי של גדורה של קיסריה, אך אם היא מסמנת את הר המלך יש לחפשה בהר ולא במישור החוף. סביר שיישוב זה שכן בתחום הכרמל הנמוך, הדרום-מערבי. רצועה הררית זו נשקפה אל קיסריה מצפון-מזרח ונכללה בתחום החזרה של הקולוניה הרומית, כמו גם בתחום ההלכתי של קיסריה.²⁹ על פי הממצא הארכיאולוגי, זכה איזור זה לפריחה יישובית בתקופה

25 גפני (לעיל, הערה 10); ד' ספראי, 'מצב היישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר מרד בר-כוכבא', מרד בר כוכבא – מחקרים חדשים, בעריכת א' אופנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 200–203; ספראי (לעיל, הערה 20), עמ' 181–183; ראו גם: י' נאמן, 'התפשטות השומרונים לאחר מרד בר-כוכבא', סיני, קכ (תשנ"ז), עמ' קלז–קמט.

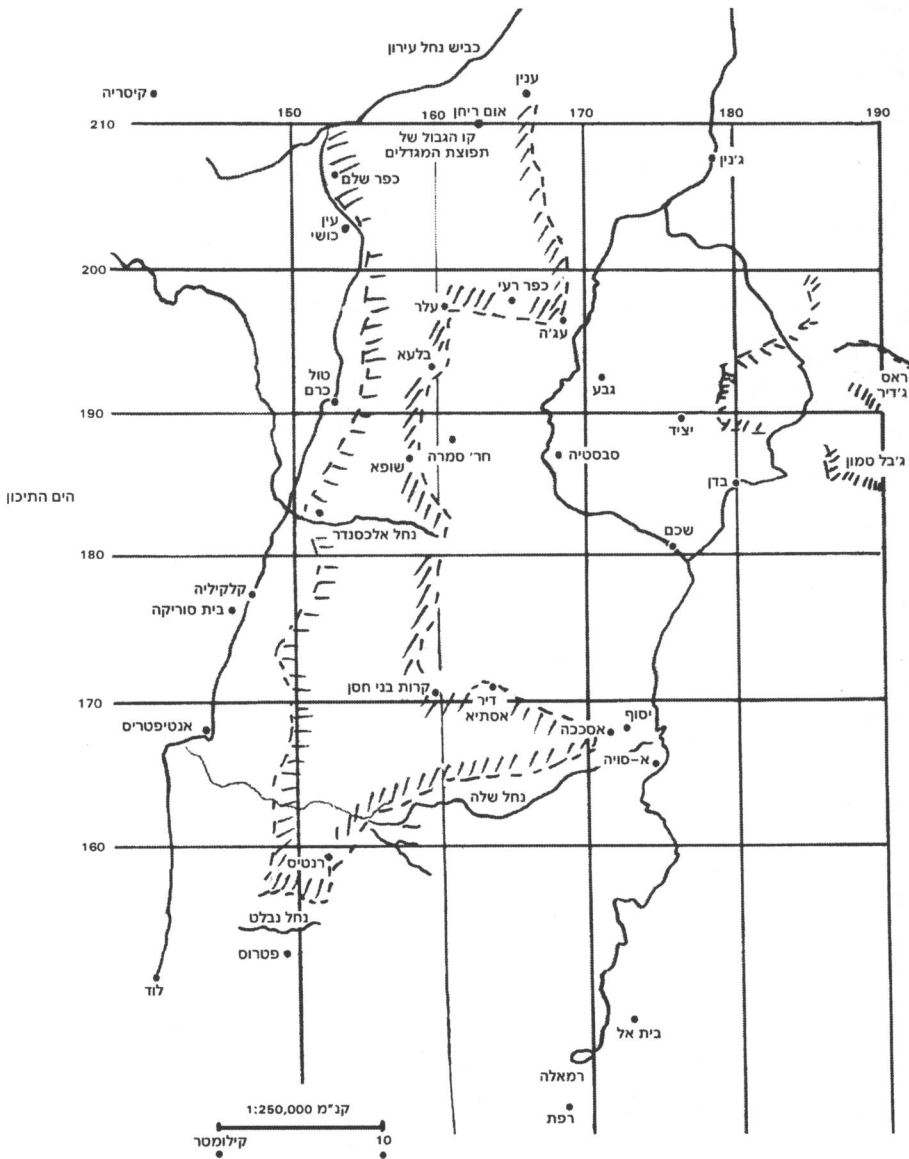
26 כך כבר, A. Neubauer, *La géographie du Talmud*, Paris 1868 (reprint: Amsterdam 1965), p. 41. וראו עוד להלן, הערה 80.

27 ג'ל קלסו, 'בית אל', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב, א, עמ' 162–165.

28 כבר יוספוס הגדיר את נחלת אפרים 'לרוחב מבית אל עד הבקעה הגדולה' (קדמוניות ה, 8). תרגום יונתן לשופטים ד, ה, מוסיף הרחבה מדרשית ניכרת ומתרגם את 'הר אפרים' – 'טור מלכא'. כל העניין זקק עיון מעמיק יותר.

29 על פי ירושלמי, דמאי פ"ב, כב ע"ג, נקבע גבולה ההלכתי של קיסריה: 'אית דבעי מימר (=יש שמבקשים לומר) עד מגדל מלחא ואית דבעי מימר עד מערת טלימון'. 'מגדל מלחא' מזוהה עם חורבת מגדל מלחא, מצפון לשפך נחל מערות (נ"צ 14442313; מפת עתלית, בעריכת א' רונן וי' עולמי, ירושלים תשל"ח, אתר 123, עמ' 67–68). שמה של 'מערת טלימון' השתמר, כנראה, בשמה של חורבת טלמניה, סמוך לשפך נחל דליה (נ"צ 14772234). נראה שהמחלוקת כאן היא אם דור נכללה

הר המלך והאזורים הסמוכים לו

ההרודיאנית, על רקע הקמתה של קיסריה.³⁰ גראף פון מילינן תיאר שרידים קדומים, כולל עמודים, בביארת אל ג'דיר, מזרחית לזמאריין (=זכרון יעקב), ולוריא הציע לזהות במקום את גדורה של קיסריין.³¹ מבחינה גיאוגרפית ולשונית ההצעה מסתברת, אך היא זקוקה לאישוש ארכיאולוגי.

2. מעמדו ההלכתי של הר המלך

שלוש סוגיות הלכתיות נידונות בזיקה להר המלך: (א) מעשרות; (ב) התרת שמן של גויים; (ג) איסור יינם של כותים.³²

(א) מעשרות

ר' יהודה התייחס להר המלך כאל איזור יהודי, שיש לעשר את פירותיו בגין דמאי, כפי שראינו לעיל, בתוספתא דמיי א, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 64). ר' יהודה גם הדגיש את חובת העישור של פגי בית ייני (תוספתא, שביעית ג, יד [מהדורת ליברמן, עמ' 197–198: השינויים על פי כתב יד ערפורט]):

אוכלין בתאנים עד שיכלו פגי בית וני [בית יאני]. אמר ר' יהודה לא הוזכרו פגי בית וני [בית ייני] אלא למעשרות בלבד [ב'בלבד' חסר], פגי בית וני [בית ייני] ואהיני.³³ טובניא [דטובניא] חייבין במעשרות [חייבות במעשר].

בהתר של קיסריה. אך גם אם נסתפק בנקודת הגבול הדרומית יותר, כלומר נחל דליה, שהיה כנראה הגבול בין קיסריה לדור, הרי הכרמל הנמוך נכלל בתחום קיסריה.

30 י' הירשפלד, 'רמת הנדיב – התיישבות יהודית בתחומי קיסריה ההרודיאנית', אריאל – חוברת המאה, ב [103–102] (תשנ"ד), עמ' 111–118; Y. Hirschfeld, 'The Early Roman Bath and Fortress at Ramat Hanadiv near Caesarea', *The Roman and Byzantine Near East (Journal of Roman Archaeology, Supp. Series, 14)*, Ann Arbor 1995, pp. 29–55. חורבת עקב וחורבת עלק נוסדו במאה הא' לפני סה"נ וחרבו במחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ – לדעת הירשפלד בראשית מלחמת החורבן. חורבת עקב שוקמה כאחווה במאה הד'. אתר זה בולט מאוד על רקע קו הרכס המערבי של הכרמל הנמוך, והוא נראה היטב מקיסריה עצמה וממישור החוף הסמוך לה. מעניין לציין שבמפת דליה התגלו שישה אתרים של מגדלי שדה (הסוקרים מכנים את המגדלים: 'רגמים') מן התקופה הרומית: אתרים מס' 8, 21, 22, 37, 39, 51. ראו: מפת דליה, בעריכת י' עולמי, ירושלים תשמ"א. סך הכל מתקבל מרחב חקלאי של כ-7x6 ק"מ, בין בקעת מהר"ל ממערב לנחל רקפת במזרח ומצפון לנחל תות (=כביש אליקים). חשוב לציין, שהשטח הזה נראה כקטע ממרחב גדול יותר. יש להניח שהתופעה ממשכה גם דרומית למפת הסקר. סביר שזהו ביטוי מתחום החקלאות לייסודה ולפריחתה של קיסריה בתקופה ההרודיאנית. על מגדלי השדה וזיקתם להר המלך ראו בהמשך המאמר.

31 E. Graf von Mülinen, 'Beiträge zur Kenntnis des Karmels' (2), *ZDPV*, XXXI (1908), p. 248; לוריא (לעיל, הערה 24), עמ' 62, הערה 11.

32 גם כאן מובאים המקורות על פי הסדר הכרונולוגי של החכמים המעורבים בהם.

33 ליברמן, תוספתא כפשוטה לזרעים, עמ' 577, מפרש: 'ואהיני דטובניא, כלומר כפניות של תמרים מטובניא'. אך בתוספתא, מעשר שני א, יד (מהדורת ליברמן, עמ' 246) כתוב: 'ר' יהודה אומר כפניות

קליין זיהה את בית ייני עם Batθoavaia באונומסטיקון של אוסביוס, יישוב בהר, חמישה-עשר מיל מזרחית לקיסריה.³⁴ לדעתו, השם השתמר בכפר ענין (נצ"מ 166602120) והצעה זו מסתברת. את טובניא יש לזהות, בעקבות אשתורי הפרחי, עם טובניא, היום עין טבעון, כ-13.5 ק"מ מצפון-מערב לבית שאן.³⁵ ובכן, גם לאחר מלחמת בן כוסבא הקפיד ר' יהודה על קיום מצוות מעשר באזורי הספר של ארץ ישראל היהודית, סמוך לבית שאן ובצפון הר המלך, דווקא על רקע התדלדלות היישוב היהודי בהר המלך.³⁶ (ראו להלן). בכך משתלבת תפיסתו בוז של ר' שמעון בן יוחי בן דורו, הקובע לעניין ביעור בשביעית: 'שאר כל הארצות כהר המלך' (משנה, שביעית ט, ג). לכאורה, מוזרה הקביעה שבית ייני, בצפון מערב השומרון, הוא בבחינת ספר הלכתי של ארץ ישראל. ואולם, עניין זה מתברר מהלכה אחרת שהתוספתא מייחסת לר' יהודה, אף היא בהלכות מעשר (תוספתא, כלים ו, י, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 585): 'אמר ר' יהודה³⁷ לא הוזכרו רימוני בדאן וחצירי גבע של בית הכותים אלא שמתעשרין בודאי בכל מקום'. בדאן וגבע מצויים שניהם בלבו ההררי של השומרון³⁸ ותושביהם כותים. לפיכך יש לעשר את תוצרתם בגין ודאי, כאילו היתה תוצרת נוכרית. נניח למשמעויות ההלכתיות וההיסטוריות החשובות שניתן ללמוד ממקור זה ונסתפק בתרומתו לבידור הסוגיה הגיאוגרפית: ר' יהודה מבחין מבחינה הלכתית בין מרכזו של השומרון לבין מערכו ובעיקר

[הן] כפרי לכל דבר, אלא שפטורות מן המעשרות. אם כן נסתרת פרשנותו של ליברמן. נראה שאהיני כאן הוא צורת הריבוי של אהין-אהן, ותרגום התוספתא: 'פגי בית ייני ואלה (=אהיני) של טובניא'. וכך בירושלמי, עבודה זרה פ"ה, מד ע"ד, ביחס להר גריזים: 'אהין טורא'.

Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, ed. E. Klostermann, Leipzig 34 1904 (reprint: Hildesheim 1966), p. 30, 5; S. Klein, 'Bemerkungen zur Geographie des alten Palästina', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* C.R. Conder & H.H. Kitchner, *Survey* (=*MGWJ*), LIV (1910), p. 21 of *Western Palestine*, II: *Samaria*, London 1882, pp. 44, 52

אשתורי הפרחי, כפתור ופרת, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' רצא. על השתמרות השם 35 מעיד, עוד באמצע המאה ה'י"ב, ויליאם מצור, המתייחס למעיין חרוד בקשר להערכות צלאח א-דין: 'מסביב למעיין בשם טובאניה, הנובע לרגלי הר הגלבוע'. ראו: גרן (לעיל, הערה 21), ד, עמ' 205. תמצית מעודכנת ביחס לביוגרפיה האישית והספרותית של ויליאם מצור ראו: ב"ק הויחנס, 'הלאטינית במזרח הפראנקי', הצלבנים בממלכתם, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 67-69.

ר' יהודה דומה גם בעניין זה להקפתו של ר' אליעזר בהלכות מעשר ומנוגד לגישתו של ר' יהושע. 36 ראו: תוספתא, תרומות ט, ח, מהדורת ליברמן, עמ' 157; ירושלמי, שם פ"א, מז ע"ד: 'דבש תמרים ר' אליעזר מחייב במעשרות, ור' יהושע פוטר'. וראו: י"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 288-292.

אמנם משנה, כלים יז, ה, מביאה קביעה זו בשם ר' יוסי, אך בירושלמי, דמאי פ"ב, כב ע"ג, מצטט 37 רב הושעיה 'דחני אמר ר' יודא...':

שמה של בן השתמר בשמו של ואדי בידאן מצפון מזרח לשכם. לזיהויה עם חורבת פרווה (נצ"מ 180185) ראו: *TIR* (לעיל, הערה 3), עמ' 73. 'גבע של כותים' מוזרה עם הכפר ג'בע (נצ"מ 171192), כעשרה ק"מ צפון-צפון-מערב לשכם, וכשישה ק"מ צפון-צפון-מזרח לסבסטיה. ראו: *TIR*, שם, עמ' 126.

צפון מערבו. מערב השומרון מכונה הר המלך ובו יש להקפיד על עישורה של התוצרת בגין דמאי, כתוצרת יהודית שאין ודאות שבעליה הפרישו ממנה מעשר.

השינוי במעמדו של הר המלך נידון גם מהבט נוסף. בירושלמי, דמאי פ"ו, כה ע"ב (ירושלמי, עבודה זרה פ"א, מ ע"ב) נאמר: 'רבי סימון היו לו שדות בהר המלך. שאל לר' יוחנן א"ל יובירו ואל תשכירם לגוי. לרבי יהושע בן לוי ושרא ליה. סבר רבי יהושע בן לוי מקום שאין ישראל מצויין כהדא סוריא.³⁹ השאלה ההלכתית היא אם מותר להשכיר לגוי שדות וכרמים בחלק של ארץ ישראל שהיישוב היהודי בו התדלדל. ר' סימון רצה להשכיר את שדותיו שבהר המלך. ר' יוחנן אסר, כי היה נאמן למצב ההלכתי הקודם, ואילו ר' יהושע בן לוי הכיר בשינוי המציאות וביקש להקל על ר' סימון. מן המקור לא ניתן לאתר בדיוק את האיזור שבו השתרעו שדותיו של ר' סימון, אך דומה שניתן להסיק, בזהירות הראויה, שמדובר בדרום מערב השומרון.⁴⁰ ר' סימון היה חכם דרומי, שחי ופעל בלוד. יש להניח שאף הנחלות המשפחתיות היו בחלק הדרומי של הר המלך, צפונית מזרחית ללוד, כלומר במרחב שבין בודרוס⁴¹ ואנטיפטריס במערב לישוב במזרח. על שטח זה דנה בבירור התוספתא, דמאי א, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 64; לעיל, תחילת סעיף א). אף ר' יהושע בן לוי נולד בלוד. הוא עמד בראש בית המדרש שם, ונראה שהכרותו עם המציאות היישובית היהודית העגומה בדרום הר המלך עומדת ביסוד ההתרשנות של ר' סימון.

שנים לא רבות לאחר מכן ניצבה הבעיה ההלכתית של הר המלך בפני ר' הושעיה, ראש בית המדרש בקיסריה. וכך נאמר בירושלמי, דמאי פ"ה, כד ע"ד: 'א"ר אחא: בימי ר' הושעיה ביקשו להימנות על הר המלך לפוטרו מן המעשרות. אמרו יבא רבי הושעיה. לא הספיק לבא עד שנטרפה השעה. ר' יהודה בר פזי בשם ר' הושעיה הלכה כרבי שמעון דלא כן מה נן אמרי'.⁴² מדובר בדור הראשון להתבססותו של בית המדרש בקיסריה, ועל כן פנו לר' הושעיה העומד בראשו כדי שיפסוק ביחס להר המלך. הדלדול היישובי הנמשך והעדר ביטחון כלכלי ואישי באמצע המאה הג' יצרו לחץ קולקטיבי לשינוי מעמדו ההלכתי של הר המלך, ולא פנייתו של יחיד, כמו ר' סימון (במקור הקודם). ר' יהודה בן פזי, בנו של ר' סימון, סובר שיש לפטור את הר המלך ממעשרות מפני שעיקרו בחזקת גויים. לכן הוא נתלה בעמדת ר' שמעון בן יוחאי: 'יש קניין לגוי בארץ ישראל לפוטרו מן המעשר'.⁴³ נראה שבכך הוא ביטא, כאביו בדור הקודם, גם את האינטרס האישי שלו כבעל נחלות בהר המלך. אין זה מקרה

39 תרגום: '...לרבי יהושע בן לוי והתיר לו'. בירושלמי עבודה זרה הנוסח זהה, אלא שעל פי העניין מודגש: 'רבי סימון היו לו נוסעי כרמים בהר המלך'.

40 כבר עמד על כך J. Schwartz, *Lod (Lydda), Israel*, Oxford 1991, pp. 111, 169.

41 פטרוס-בודרוס עצמה נמצאת במרחק של פחות מעשרה ק"מ מזרחית ללוד.

42 תרגום: '...שאם לא כן מה אנו אומרים'.

43 בדור אושה נתגלעה מחלוקת בין ר' מאיר, שסבר כי מצוות מעשר חלה על כל קרקעות ארץ ישראל ואין קניין לגוי להפקיעו מיד מעשר, לבין ר' יהודה (בר עילאי) ור' שמעון (בר יוחאי), שסברו: 'יש קניין לגוי בארץ ישראל לפוטרו מן המעשר'. ראו: ירושלמי, פאה פ"ד, יח ע"ג; שם, דמאי פ"ג, כג ע"ד; פ"ה, כד ע"ד; שם, כלאים פ"ז, ל ע"ד; שם, גיטין פ"ד, מז ע"ב. נראה שדעתם של ר' שמעון ושל ר' יהודה נותרה בזוקת דעת מיעוט, לפחות מבחינת החלטה על הכותים. ראו לעניין

ששלושת החכמים הנזכרים כאן, ר' אחא, ר' יהודה בן פזי ור' הושעיה, הם ממשפחות דרומיות; השניים הראשונים נולדו ופעלו בלוד, ואילו ר' הושעיה פעל בקיסריה אבל הוסיף למלא תפקיד מרכזי בהליך קביעת ראשי חודשים בעין-טב, הסמוכה ללוד.⁴⁴ מעורבותם של בתי המדרש בלוד ובקיסריה בהכרעות הנוגעות להר המלך נובעת מסמיכותם הגיאוגרפית לאיזור זה, לוד מדרום-מערב להר המלך וקיסריה ממערבו.

דור אחד מאוחר יותר, בסוף המאה הג' – ראשית המאה הד' לסה"נ, עדיין היתה חובה לעשר את תוצרת הר המלך או לפחות חלק ממנה. וכך נאמר בירושלמי, דמאי פ"ב, כב ע"ג: 'רבי אבהו בשם רבי יוסי בר חנינא כולכסין [צ"ל: בולבוסין] הנמכרין בקיסרין הרי אילו אסורין מפני שרובן באין מהר המלך. ר' חייא בר אדא אמר בלבנין. ורבנן דקיסרין אמרין באדומין'. על פי הנוסח והדיון במסכת דמאי, נראה שמדובר במעשר בשנים רגילות, ופירות מהר המלך, או לפחות בולבוסין הבאים ממנו, נחשבים מעושרים. בכתובת רחוב כתוב כך: 'הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין החיטין והפת חלה לעולם. והיין והשמן והתמרין והאורז והכמין הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי. ויש אוסרין בולבוסין הלבנין הבאין מהר המלך. הסבורים כך, כלומר מי ש'אוסרין בולבוסין... מהר המלך', מניחים שתוצרת הר המלך אסורה ליהודים בשביעית בקיסריה, מפני שהיא מגיעה מאיזור החייב בשמיטה.⁴⁵

(ב) שמן של גויים

בירושלמי, עבודה זרה פ"ב, מא ע"ד (=ירושלמי, שבת פ"א, ג ע"ד) נאמר:

ר' אחא ר' תנחום בר חייה בשם ר' חנינה [בשבת בשם ר' יוחנן] ואמרי לה בשם ריב"ל שהיו עולין להר המלך ונהרגין עליו, יצחק בר שמואל בר מרתא נחת לנציבין אשכח שמלאי הדרומי יתיב דרש רבי ובית דינו התירו בשמן. אמר שמואל אבל רב לא קביל עליה מיכול. א"ל שמואל אכול דלא כן אנא כתב עליך זקן ממרא. א"ל עד דאנא תמן אנא ידע מאן ערר עליה שמלאי הדרומי. א"ל מר בשם גרמיה לא בשם ר' יודן נשייא.⁴⁶

זה: ש' ליברמן, 'לכתובת ההלכית מעמק בית שאן, תרביץ, מה (תשל"ז), בעיקר עמ' 56: שחר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 188–191.

44 ירושלמי, נדרים פ"ז, מ ע"א: ש' ספרא, 'המקומות לקידוש חודשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן, תרביץ, לה (תשט"ז), עמ' 27–38. ר' יהודה בן פזי מעיד בשם אביו, שהשתתף בקידוש החודש בעין-טב, ראו: ירושלמי, ברכות פ"ד, ז ע"ג. לקשרי לוד-קיסריה ראו: ב"צ רוזנפלד, לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 152–156.

45 לכתובת שנתגלתה ברצפת הפסיפס שבבית הכנסת ברחוב, בעמק בית-שאן, ראו הספרות לעיל, הערה 12: ליברמן (לעיל, הערה 43). לסוגיה המורכבת של מעמדה ההלכתי של קיסריה ראו: E. Habas, 'The Halachic Status of Caesarea as Reflected in the Talmudic Literature', *Caesarea Maritima – A Retrospective after Two Millennia*, eds. A. Raban & K. Holum, Leiden–New York–Köln 1996, pp. 454–468.

46 תרגום: ... יצחק בר שמואל בר מרתא ירד לנציבין. מצא את שמלאי הדרומי יושב [ו]ן-ורש: רבי ובית דינו התירו בשמן [גויים]. אמר שמואל. אבל רב לא קיבל עליו לאכול. אמר לו שמואל: אכול, שאם

הסוגיה מלמדת שהמחלוקת ביחס לאיסור שמן של גויים כבר נתגלעה בתקופה שרב היה בארץ ישראל, לפני שנת 219. לאחר ירידתו לבבל התיר ר' יהודה נשיאה (הראשון) את שמנם של גויים, מפני שהמאמצים לקנות שמן של יהודים בהר המלך היה כרוך בפיקוח נפש. ושוב בולטת כאן מעורבותם של שני חכמים מבית המדרש בלוד: ר' יהושע בן לוי ור' שמלאי. אם לגבי הראשון ניתן לטעון, שמקומו בהעברת מסורת ההלכה אינו מעיד בהכרח על עמדתו, הרי שונים הדברים ביחס לר' שמלאי. הלה, כטרונייתו האמינה של רב, פעל להתיר שמנם של גויים עוד בטרם שינו הנשיא ובית דינו את ההלכה, ומשזו התקבלה, הוא נחפו בשמחה להפיצה בקרב יהודי בבל.⁴⁷ אין ספק שהקפדה על איסור שמן של גויים יצרה בעיה ליהודי לוד וסביבותיה יותר מאשר ליהודי הגליל. הגליל היהודי היה משופע במטעי זיתים וממילא השמן הכשר היה בהשג ידם בכל עת. לעומת זאת מטעי זיתים רווחו הרבה פחות בשפלת לוד, וכפי שראינו, 'נוטעי כרמים' של ר' סימון היו בהר המלך. בלית ברירה עלו יהודים מאיזור לוד, ואולי אף מן השרון, אל הר המלך כדי למצוא שמן כשר, אך הדבר היה כרוך בסכנת נפשות.

(ג) איסור יינם של כותים

בירושלמי, עבודה זרה פ"ה, מד ע"ד, נאמר: 'ר' אבהו אסר יינן מפי ר' חייא ור' אסי ור' אמי שהיו עולין בהר המלך וגו'. וכבר דנו באיסור זה לעיל.⁴⁸ לסיכום, על פי המקורות הארץ ישראלים הקדומים, הר המלך הוא לעולם שמו של המרחב המשתרע במערב השומרון, מאיזור ההר שמצפון-מזרח ללוד ועד צפון השומרון. ייתכן שנכלל בו גם הכרמל הנמוך, ממערב לקיסריה.

ב. הר המלך בתלמוד הבבלי

בבבלי, גיטין נו ע"א, נזכרים שלושה כפרים גדולים בהר המלך:

כי אתא רבין אמר רבי יוחנן: אלו ששים רבוא עיירות שהיו לו לינאי המלך. דאמר רב יהודה אמר רב אסי: ששים רבוא עיירות היו לו לינאי המלך בהר המלך, וכל אחת ואחת היו בה

לא כן אני כותב עליך זקן ממרה. אמר לו [רב לשמואל]: עד שאני [הייתי] שם [בארץ ישראל] אני יודע מי ערער עליה – שמלאי הדרומי. אמר לו [שמואל לרב]: אז ערער בשם [עצמו, לא בשם רבי יודן נשיאה].

47 י' בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 252–272, הוכיח את אמינותה ההיסטורית של גירסת הירושלמי בסוגיית שמן גויים בכללה. לבעיית שמן גויים ראו גם: S.B. Hoenig, 'Oil and Pagan Defilement', *Jewish Quarterly Review* (=JQR), LXI (1970–1971), pp. 63–71; צ"א שטיינפלד, 'לאיסור שמן של גויים', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 63–71; M. Goodman, 'Kosher Olive Oil in Antiquity', *A Tribute to Geza Vermes*, 277–264; eds. P.R. Davies & R.T. White, Sheffield 1990, pp. 227–245; לאישיות ולפעלו של ר' שמלאי ראו: ב"צ רונפלד, 'דמותו ופעילותו של ר' שמלאי', ציון, מה (תשמ"ג), עמ' 239–277.

48 ראו הדיון לעיל, עמ' 278–279.

כיוצאי מצרים, חוץ משלש שהיו בהן כפלים כיוצאי מצרים, אלו הן כפר ביש, כפר שיחליים, כפר דכריא.

הירושלמי (תעניות פ"ד, סט ע"א) מונה את חורבן שלושת הכפרים הללו כדוגמה החמישית והאחרונה ברצף של מסורות חורבן הנמסרות בסתם. תחילה הוא מוסר על הר המשחה, על טור שמעון, על הר המלך ועל שלוש עיירות גליליות, והמסורת האחרונה היא על שלושת הכפרים.⁴⁹ מדרש איכה רבה (ב, ד; מהדורת בובר, עמ' 106–107) מרחיב מעט בביאורן של מסורות החורבן, מגדיר את שלושת הכפרים 'עיירות' וקובע את מקומן ב'דרום'. שניים מן הכפרים הללו, כפר ביש ושחלים, נזכרים גם בכתבי יוספוס, והוא מגדירם במפורש כיישובים באדומיאה.⁵⁰

היכן היו שלושת הכפרים הללו? כפר ביש (Καφαβαίς) נכבש בידי הליגיון החמישי, בפיקודו של קיריאלים, במסגרת ההשתלטות על 'אדום העליונה'. יש לזהותו, ללא כל ספק, עם חורבת כפר ביש (נצ"מ 14561135), כ-5.5 ק"מ מזרחית לבית גוברין, ברום של כ-350 מ' מעל פני הים, מעל אפיק נחל גוברין. אל שחלים (Χάαλις) נסוגו ניגר ואנשיו לאחר ההתקפה הכושלת נגד אשקלון. ושוב, כמו באזכור של כפר ביש, יוספוס מגדיר את היישוב כעיירה באדומיאה.⁵¹ גם אוסביוס מתייחס לשחלים (Σααλειμ).⁵² הוא ממקם אותה שבעה מיל מערבית לאלאתרופוליס (=בית גוברין). מסתברת הצעתו של י' אליצור, שהעיירה שכנה במקומו של הכפר הערבי עראק אל-מנשיה,⁵³ לנוכח גודל האתר. הוא תואם את הגדרתו

49 למקורות ראו במהדורה הסינופטית של ר' מוסיגמן, פרקים בחקר מרד בר-כוכבא לאור סוגיית 'נלכדה ביתר' בתלמוד הירושלמי, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ה, עמ' 24–25. חמש חטיבות החורבן הנמסרות בסתם בולטות על רקע מרכזיותם של ר' יוחנן ותלמידיו בתהליך המסירה של מסורות חורבן אחרות, ולאור ההרחבה הפרשנית של מסורות החורבן על מגדל צבעיא ושיחין. ראו: י' בן-שלום, 'מעמדו של בר כוכבא כראש האומה ותמיכת החכמים במרד', קתדרה, 29 (תשמ"ד), עמ' 22–23; מוסיגמן, שם, עמ' 38, 55–56, הערה 26. שיחליא ודיכריא הן צורות הריבוי הארמיות (המיודעות), והן באות תחת צורת הריבוי העברית הקדומה. לתופעה ראו: י' אליצור, שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ – הבחינה הלשונית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 121 (על ענים-עניא).

50 אדומיאה הוא שמו של חבל הארץ שבין בית צור בצפון לבקעת באר שבע ובקעת ערד בדרום, במקורות מן התקופות ההלניסטית והרומית. במקורות התנאיים היא קרויה בדרך כלל אדום, ואילו במקורות האנצראיים היא מכונה דרום. דיון מפורט והפניות לספרות המחקר ראו: שחר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 120–130.

51 כפר ביש: יוספוס, מלחמת היהודים ד, 522; שחלים, שם ג, 20. נראה ששיחליים במקור הנדון זהה עם כפר שיחלא, הנזכר בירושלמי, יבמות פט"ז, טו ע"ד. צורות השם כפר שהדא-שחרא (תוספתא, יבמות יד, ט-י, מהדורת ליברמן, עמ' 54–55) וכפר שיחיא (בבלי, שם קב סע"ב) הינן משובשות בעליל, שכן הן נוטלות את העוקץ מהגדרת יוחנן בן יונון כ'אריה (כלומר שחל) מכפר שיחלה. נראה שהבבלי התאים את שם הכפר שיחיא לחורבן שיחין שהיה מוכר לו. ראו גם: רוזנפלד (לעיל, הערה 44), עמ' 21.

52 אונומסטיקון (לעיל, הערה 34), עמ' 160, 9–10.

53 אליצור (לעיל, הערה 49), עמ' 247, הערה 75, עמ' 310. הוא חולק, מטעמים לשוניים, על הצעתו

כ'עיריה' אצל יוספוס, או ככפר עתיר אוכלוסין בירושלמי. מקומו בקו המגע של השפלה הנמוכה עם מישור החוף, בואכה אשקלון, הולם את הגדרתו כעיריה באדום (=דרום), ועולה בקנה אחד עם העובדה שהוא שימש את ניגר ואנשיו כמקום מפלט לאחר כישלון ההתקפה הראשונה נגד אשקלון, וכמקום ההיערכות להתקפה החוזרת, שנכשלה אף היא. את כפר דיכרייא, היישוב הנוסף שנזכר יחד עם כפר ביש ושחלים, הוצע, בדרך כלל, לזהות עם אחת החורבות הנושאות את השם זכרי-דכריין,⁵⁴ באיזור שבין חורבת לזית בצפון לבית ניר בדרום. לדעתנו, יש לזהותו בחורבת זכרי (נצ"מ 13841212).⁵⁵ השוואתו למספר חורבות נוספות באיזור מעידה על מרכזיותו היחסית בתקופה זו. ובכן, בדין ממקם איכה רבה את שלוש העיירות הללו בדרום. שלושתן מצויות בחלקו המערבי. שתיים מהן, שחלים ודכרייא, בשפלה הנמוכה היא 'דרום תחתון', והשלישית, כפר ביש, בשפלה הגבוהה היא 'אדום/דרום עליון'. זהו למעשה המקור היחיד בתלמוד הבבלי שיש בו התייחסות גיאוגרפית, אך גם היא משובשת בעליל. כבר קליין העמיד על העובדה,⁵⁶ שאיכה רבה מציין עיירות אלה כדין בדרום, ואילו הבבלי השתבש 'תחת השפעתה של אגדה ידועה אחת בכרכות מד ע"א, שבה ידובר על עיר אחת שהיתה לו לינאי המלך בהר המלך'.⁵⁷ אפרון⁵⁸ הוכיח שהבבלי בכרכות מד ע"א

של י' פרס, ארץ-ישראל – אנציקלופדיה טופוגראפית-היסטורית, ירושלים תשי"ד, ג, עמ' 502–503, שיש לזהות את שחלים בחורבת שחלה, סמוך לשדה משה. החפירות בתל ערני, שמעל הכפר הגטוש עראק אל-מנשיה, העלו ממצאים עד התקופה ההלניסטית. עם זאת, באתר של הכפר עצמו היה קיים יישוב ביוזני, ואולי מתחתיו שכן אף יישוב רומי. ראו: א' קמפינסקי, 'תל ערני', האנציקלופדיה החדשה (לעיל, הערה 27), ד, עמ' 1281.

54 י' פרס, 'מחקרים טופוגראפיים', ירושלים – קובץ החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, מוקדש לזכר ר' אברהם משה לזניץ, בעריכת א"ל סוקניק וי' פרס, ירושלים תרפ"ח, עמ' כו–כו.

55 י' טפר וי' שחר, 'המסותר בזכרי', בתוך: ע' קלונר וי' טפר, מערכות המסותר בשפלת יהודה, תל אביב 1987, עמ' 107–112. חורבת זכרי שוכנת בגובה של 215 מטר מעל פני הים, מדרום ל'ברך' של נחל לזית. נראה שהכפר היה גדול ומבוסס בתקופה ההלניסטית והרומית המוקדמת. כך, מכל מקום, עולה מגודל החורבה (כ-15 דונם). מתחום קרקעותיה ואיכותן, מן הממצא העשיר של מתקני הקולומבריה, בתי הבד ובורות הפעמון ('דגם מרישה'), ומהקף מערכות המסותר שהוכנו לקראת מלחמת בן כוסבא. ז' ספראי, 'כיבוש איזור ירושלים בשנים 68–69 לספירה', פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני, ספר זיכרון לאברהם שליט, בעריכת א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן, ירושלים תשמ"א, עמ' 324–325, הציע לזהות את כפר דיכרייא עם חורבת דיכרין (נ"צ 14671633), סמוך לקיבוץ החורשים. לא בכדי הוא אומר שם: 'יש לזכור שהמונח "דרום" מתייחס בראש וראשונה לאזור לוד'. בדעה זו מחזיק גם רוזנפלד (לעיל, הערה 41), עמ' 75. לדעתי אין חפיפה בין 'דרום' ל'לוד', וממילא אין לקבל את הצעת הזיהוי של ספראי. ראו בהרחבה: שחר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 128–130. על חורבת זיכרין ראו מפת ראש העין, בעריכת מ' כוכבי וי' בית-אריה, ירושלים תשנ"ד, אתר 212, עמ' 91–92.

56 ש' קליין, Βεμσελις – Βαίθομμυς – Βαίθομμυζ, תרכיץ, א (תר"ץ), עמ' 142–143.

57 לוריא (לעיל, הערה 24), עמ' 53, אינו רואה כאן סתירה, אלא עדות ל'הר המלך' ש'בדרום'. וראו:

A. Büchler, *Die Priester und der Cultus*, Wien 1895, pp. 185–187 (=א') ביכלר, הכהנים ועבודתם, תרגם נ' גינתון, ירושלים תשכ"ו). נגד הצעת לוריא כבר יצא ספראי (לעיל, הערה 1), עמ' 205, הערה 9.

58 י' אפרון, חקרי התקופה החשמונאית, תל אביב תש"ם, עמ' 165–166.

ובגיטין נז ע"א אסף את דוגמאות החורבן, הנפרדות זו מזו מבחינה גיאוגרפית, בירושלמי ובאיכה רבה, וכנסן כביצים עזובות, בדרך של צירוף מדרשי-אסוציאטיבי, אל הסל המוכר של 'ינאי המלך בהר המלך'.

ירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"א

שני ארזים היו בהר המשחה... והאחד היו מציאין ממנו ארבעים סאה גזולות בכל חודש וחדש ומהן היו מספיקין קינים לכל ישראל.

טור שמעון הוה מפיק תלת מאוזן דגרבין דמרקע לקייטא כל ערובת שובא (היה מוציא שלש מאות חביות של מרקע לקייצים כל ערב שבת).

עשרת אלפים עיירות היו בהר המלך ולרבי אלעזר בן חרסום אלף מכולם. וכנגדן אלף ספינות בים וכולהם חרבו.

ירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"ב

א"ר יוחנן מגבת ועד אנטיפריס ששים רבוא עיירות היו, הקטנה שבהן היא היתה בית שמש וגו'.

ירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"א

ג' כפרים [באיכה רבה, ב: מהדורת בובר, עמ' 106: 'שלש עיירות היו בדרום'] כל אחד ואחד היה מוציא כפליים כיוצאי מצרים. כפר ביש. וכפר שיחלייא. וכפר דיכריא.

בבלי, ברכות מד ע"א

כי אתא רבין אמר: אילן אחד היה לו לינאי המלך בהר המלך, שהיו מורידים ממנו ארבעים סאה גזולות משלש בריכות בחדש.

כי אתא רב דימי אמר: עיר אחת היתה לו לינאי המלך בהר המלך, שהיו מוציאים ממנה ששים רבוא ספלי טרית לקוצצי תאנים מערב שבת לערב שבת.

בבלי, גיטין נז ע"א

'בלע ה' ולא חמל את כל נאות יעקב' כי אתא רבין א"ר יוחנן: אלו ששים רבוא עיירות שהיו לו לינאי המלך בהר המלך.

דאמר רב יהודה אמר רב אסי ששים רבוא עיירות היו לו לינאי המלך בהר המלך וכל אחת ואחת היו בה כיוצאי מצרים חוץ משלש שהיו בהן כפלים כיוצאי מצרים אלו הן כפר ביש כפר שחליים כפר דכריא.

נקל לראות את המימד העריכתי-הספרותי בבבלי, שהושג באמצעות הצירוף החוזר 'לינאי המלך בהר המלך'.⁵⁹ מבחינת הטופונימיה התלמודית נכללו הר המשחה, טור שמעון, המרחב שבין גבת לאנטיפטריס והכפרים מן הדרום והועתקו כאחד להר המלך.

59 צירופי עריכה הם תופעה מרכזית בספרות התלמודית. לסוגיית 'נלכדה ביתר' ראו: מוסטיגמן (לעיל, הערה 49), עמ' 38-40, 56-59, והערות 27-42. ככל שהדברים נוגעים באירועים שבארץ ישראל, התלמוד הבבלי קשוב רק – או בעיקר – לאסוציאציות הלשוניות והספרותיות. לעומת זאת המקורות הארץ ישראלים הקדומים משלבים בין השניים ואינם משבשים זמן ומקום. ראו על כך: י' אפרון, 'מלחמת ברכוכבא לאור המסורת התלמודית-הארצישראלית כנגד הבבלי', מרד ברכוכבא – מחקרים חדשים, בעריכת א' אפנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 57-58, והערה 56, עמ' 60-61, 64-66, והערה 89, עמ' 68-70, 79-80, והערה 157.

לכאורה, עדות הבבלי על גזולות שהובאו מהר המלך נתמכת מן הכתוב בתוספתא, מנחות ט, יג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 526 = בבבלי, מנחות פז ע"א), המציינת את מקורות האספקה למזבח וביניהם 'גזולות מהר המלך'. אלא שברייטא זו 'חשודה' משני טעמים לפחות: (א) היא שורבבה בין מסורות על מנחות – טיבן ומקורן; (ב) לדיני מנחות ישנן הקבלות רבות במשנה ובמסורות הארץ ישראליות המאוחרות יותר, ואילו לברייטא זו אין מקבילות כלל במקורות ארץ ישראלים אחרים.⁶⁰ לעומת זאת, מסורת הירושלמי ואיכה רבה, על אמצעים לוגיסטיים וכלכליים שפותחו בהר המשחה ונועדו לספק 'קנים לכל ישראל', משתלבת בתמונה חיה ואמינה העולה ממקורות רבים.⁶¹ לפיכך יש היגיון רב, אם כי לא ודאות, במסקנתו של קליין: 'אין ספק, שבכתב היד והיה כתוב: הר המ' והמעתיק טעה והשלים את המ' וכתב: הר המ[לך] במקום הר המ[שחה].'⁶²

השם 'טור שמעון' מופיע רק כאן, ואין כל נתון נוסף שיכול לסייע בזיהוי. השפע שהיה במקום בטרם חרב נוסח בארמית כך: 'היה מפיק תלת מאות דגרבין דמרקוע לקייטא כל ערובת שובא'. התרגום המקובל הוא: היה מוציא שלוש מאות חביות של פתיתי לחם לעניים כל ערב שבת'. על פי תרגום זה, ספק אם לפנינו מקבילה לבבלי, ברכות מד ע"א: 'עיר אחת... שהיו מוציאים ממנה ששים רבוא ספלי טרית לקוצצי תאנים'. מה עניין פתיתי לחם אצל ספלי טרית, ואיך הוסבו העניים' לקוצצי תאנים? נראה אפוא שצודק קוהוט בהערתו ל'ערוך השלם', שהכוונה היא ל'שלש מאות גרבין של חתיכות'.⁶³ תוספתא, עבודה זרה ד, יא (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 467), דנה ב'גרבין של חתיכות' בקשר להלכות דגים, ואפילו בויקה מובהקת לטרית. כמו כן, רווח הצירוף של שלוש מאות חביות/גרבין כסימן לעושר בכלל.⁶⁴ אף כך היא הלשון המפורשת ביחס לטרית, ירושלמי עבודה זרה פ"ב, מב ע"א:

אי זו הטרית שאינה טרופה כל שהראשים והשורות שלה קיימן. רבי לעזר בשם רבי חנינה מעשה בספינה אחת משל בית רבי שהיו בה יותר משלש מאות חביות ובדק רבי את כולהון ולא מצא אלא אחת שהראשים והשורות שלה קיימן והתיר את כולהון.

60 להקבלות הרבות בדיני מנחות השוה תוספתא, מנחות י, למשנה, מנחות ט. לעומת זאת אין לברייטא הנדונה הקבלה עניינית במקורות ארץ ישראלים קדומים אחרים, שעניינם מנחות ואפילו דיני מזבח בכלל.

61 משנה, שקלים ו, ה; תוספתא, שם ג, ב-ג (מהדורת ליברמן, עמ' 213); יוספוס, מלחמת היהודים ה, 505; מתי כא, יב; מרקוס יא, טו; לוקס יט, מה; יוחנן ב, יד-טז. ראו: ש' ספראי, העלייה לרגל בימי בית שני, ירושלים תשמ"ה,² עמ' 147-148, 157-158.

62 קליין (לעיל, הערה 56), עמ' 142.

63 ערוך השלם, ערכים 'גרב' (3), 'זרקע' (2). בהערה ארוכה טוען קוהוט, בערך גרב, שם, שהמקור הלשוני הוא מיוונית: 'ולפי עניינת דעתי נראה שהוא ממש ל"י האמצעי *μεργία* חלק וחתיכה ופרוסה'. לא עלה בידי למצוא אישור להצעה פילולוגית זו. אני מודה לפרופ' בנימין איזק שסייע לי בבירור עניין זה.

64 תוספתא, ביצה ג, ת, מהדורת ליברמן, עמ' 295; ירושלמי, עבודה זרה פ"ב, מב ע"א; בבלי, מנחות מה ע"א; ומקבילות: תגיתא יג ע"א; שבת כג ע"ב; פסחים נז ע"א. ראו גם: בבלי, ביצה כט ע"א; מגילה כז ע"ב; כתובות ק"א ע"ב.

הוא הדין כאשר לזיקה שבין 'קייטא' ל'קוצצי תאנים'. קייטא תורגם מערבית במובן של 'עני המבקש לחם לאכול'.⁶⁵ ואולם, בכל הספרות התלמודית לא מופיעה משמעות דומה לשורש קי"ט. לעומת זאת הקייצין מופיעים בהקשרים הלכתיים אחדים, וברור שמדובר בפועלים שעובדים באריית תאנים, בעיבודן ובשמירתן.⁶⁶ המונח 'קוצצי תאנים' מופיע רק עוד פעם אחת, ושוב בתלמוד הבבלי, כמקבילה למינוח ארץ ישראלי שעניינו עיבוד תאנים.⁶⁷ לפיכך, אין ספק שצודק ליברמן בפירושו לתוספתא, עירובין ג, ט (עמ' 100): 'הרועין והקייצין והבורגנין ושומרי פירות' וגו': 'וקייצין פירושו קוצצי תאנים, והם קייטא בארמית, וכן מתורגם קייט[י]א שבירושלמי תענית פ"ד ה"א, סט ע"א, ואיכ"ר פ"ב, ב... "קוצצי תאנים" בבבלי ברכות מד, א.⁶⁸ וכך נתיישבה עיקרה של המקבילה. השוני שנותר הוא רק במספר הטיפולוגי המאפיין את השפע – שלוש מאות מכאן ושישים ריבוא מכאן, וכמובן הכותרת הבבלי, שגרפה במקרה זה את טור שמעון ללועם של 'ינאי המלך והר המלך', שאינו יודע שבעה.

המסורת הארץ ישראלית בירושלמי תעניות, שציינה בסתם את חורבנו של עיירות רבות בהר המלך, נקטה בלשון טיפולוגית כאשר קבעה שאלף מהן היו שייכות לאלעזר בן חרסום. בהמשך הסוגיה מובא משמו של ר' יוחנן זכר חורבנו של איזור אחר עתיר אוכלוסין: 'מגבת ועד אנטיפטריס'.⁶⁹ ייתכן שגבת זהה עם הכפר גבתה שמציין אוסביוס 'ממזרח לדרומא'.⁷⁰ אם צודק י' פרס, הקובע שיש לזהות את גבת בחורבת ג'ובין, 4.5 ק"מ מצפון-מזרח לבאר שבע, אזי דומה שר' יוחנן ציין כאן שתי נקודות התחמות את יהודה מדרום ומצפון.⁷¹ אין נתונים

65 ערוך השלם, ערכים 'גרב' (3), 'קט'; ש' בובר, מדרש איכה רבה, עמ' 106, הערה קב.

66 הוראתו היסודית של 'קיי' הוא העונה של אריית התאנים, ואולי אף מוצר מעובד כקציעה. ראו: שמואל ב' טז, א. ל'קייצין' ראו: משנה, כלים כד, טו; כו, ג; מקוואות ט, ז; תוספתא, עירובין ג, ט (מהדורת ליברמן, עמ' 100; ומקבילה בבבלי, עירובין עג ע"א); תוספתא, סוכה א, ד, מהדורת ליברמן, עמ' 256.

67 בבלי, מעילה יח ע"א: 'אמר ר' לוי אמר ר' ינאי שכן עומד לנוולה [בערוך וכן אצל ר' גרשום 'לטולה'] כמתניתא תנא הואיל וראוי לקוצצי תאנים, כלומר משמש כמעין כפפה לקוצצי תאנים. זהו דיון מקביל לתוספתא, מעילה א, ל, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 559: 'ר' שמעון אומר... מפני ששזה טפח על טפח משם קציע'. ברור ש'קציע' וכן לקצוץ או לקצות תאנים הוא המונח הארץ ישראלי, ו'קוצצי תאנים' הינו המונח המקביל בתלמוד הבבלי.

68 ליברמן, תוספתא כפשוטה לעירובין, עמ' 345.

69 ירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"ב, ומקבילות: ירושלמי, מגילה פ"א, ע ע"א; איכה רבה ב, ד, מהדורת בובר, עמ' 107. המקורות המדרשיים המאוחרים יותר צירפו לשישים ריבוא העיירות שמגבת ועד אנטיפטריס את סימן ההכר לריבוי האוכלוסין: 'היו מציאות כפליים כיוצאי מצרים'. ראו: שיר השירים רבה א, ג; רות רבה, פתיחתא ב, ד"ה 'זיהי בימי'; קהלת רבה יא: קהלת זוטא ב, מהדורת בובר, עמ' 117.

70 אונומסטיקון (לעיל, הערה 34), עמ' 70, 10-11.

71 פרס (לעיל, הערה 54), עמ' כא-כג; פרס, אנציקלופדיה (לעיל, הערה 53), א, תשי"א, עמ' 144. בבבלי, סנהדרין צד ע"ב, מופיע הצירוף 'מגבת ועד אנטיפטריס' כמקבילה בעלמא ל'מזן ועד באר שבע', כלומר כתחום יהודי כולל ונרחב. בדין מעיר רש"י, שם: 'מקומות שבסוף התחומים'.

נוספים לזיהויה של גבת זו, וכל שנוכל לומר הוא שיש כאן זיכרון עמום לחורבנה של יהודה.⁷² התלמוד הבבלי שייבש את המסורות הארצישראליות הללו. הוא ציין את ירושתו של ר' אלעזר בן חרסום: 'שהניח לו אביו אלף עיירות כיבשה וכנגדן אלף ספינות בים' (יומא לה ע"ב), אך השמיט את מקום עיירותיו. לזו העניין בבבלי אינו השפע שהיה וחרב אלא דמותו של ר' אלעזר בן חרסום, העשיר שאינו מניח תלמודו ולו לרגע. לצורך הלקח הזה אין המיקום הגיאוגרפי משנה דבר. הדגש הוא על הירושה שהוריש לו אביו, ולמרות זאת – או אולי בזכות זאת – עסק אלעזר בתורה כל ימיו. להדגשת הלקח הזה חשוב מאוד להותיר את אלעזר בעושרו ולא 'להחריב' את רכושו, שאם לא כן היאך ישמש מופת לעשיר הלמדן? לעומת זאת, בבבלי גיטין נתלשו 'ששים ריבוא העיירות' מן התחום שבין גבת לבין אנטיפטריס, והועתקו, כאחיותיהן, אל חיקו של הר המלך.

שיבוש מהותי נוסף שהתלמוד הבבלי הוא אביו-מולידו הוא הצגת הר המלך (=טור מלכא) ככרך שחרב במלחמה. שיבוש זה נובע מאי הבנה מיותרת. 'אתרנגולא ותרנגולתא חריב טור מלכא' הינו החלק האמצעי בטריילוגיה שבגיטין נז ע"א.⁷³ מדובר בעיר גדולה, שעל פי המיוחס לרב אסי נכנסו אליה שלוש מאות אלף שולפי חרב והרגו בצדה האחד שלושה ימים ושלושה לילות, ובצדה האחר לא ידעו התושבים שנערכת מלחמה והוסיפו להתהולל. במדרש הגדול לדברים כח, נב (מהדורת פיש, עמ' תרכא-תרכב) צורפו שניים מן החורבנות שבטריילוגיה הבבלית: "'והצר לך בכל שעריך" אלו כרכים גדולים שבארץ ישראל כגון הר המלך ובית תר וכיצא בהן'. אין כאן אלא נדבך פרשני נוסף של השיבוש הבבלי. סיוע לאפיונו של הר המלך ככרך גדול מצוי לכאורה בתוספתא, מעשר שני א, ה-ו (מהדורת ליברמן, עמ' 244):

אין מחללין אותו (=מעשר שני) לא על מטבע מרוד, ולא על מטבע שאינו יוצא, ולא על מטבעות שאינן ברשותו... כיצד אין מחללין על המעות שאין ברשותו, היו לו מעות טמונות בקצטרה ובהר המלך, או שנפל כיסו לבור, אף על פי שיודע שהוא שם, אין מחללין אותו עליהן, ואם חלל לא קנה מעשר.

וכך קבע קליין: 'מהודעה זו יוצא ברור שהיה קיים מבצר בא"י עוד אחרי מלחמת בר כוכבא ושמו בית המלך או הר המלך'.⁷⁴ קליין סבר שקצטרה הינה בית תר. אלא שאין כל יסוד להנחה שקצטרה היא ביתתר, ושלוש הדוגמאות הנזכרות בתוספתא אינן מדגימות אלא נסיבות שבהן המעות אינן נמצאות ביד בעליהן, ואולי אף ישנם קשיים ביכולתו לשוב ולהשיג את כספו. לכל היותר ניתן להסיק ממקור זה שהר המלך התדלדל מיישובו היהודי והשיבה אליו

72 הנחה זו נסמכת על כך שהדרש של ר' יוחנן בירושלמי, תעניות פ"ד, סט ע"ב, מציב את בית שמש בין גבת לאנטיפטריס. יש לכך חיזוק ממסורת בבראשית רבה, פרשה סא (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 100; השו: בבלי, יבמות סב ע"ב), הקובעת את מותם של תלמידי ר' עקיבא באיזור זה.

73 תרגום: 'על תרנגול ותרנגולת חרב הר המלך'. ניתוח מלא של הטריילוגיה ראו: אפרון (לעיל, הערה 59), בעיקר עמ' 72-102.

74 קליין (לעיל, הערה 56), עמ' 138-139.

היתה מסוכנת, כנסיבות שבעטיין התיירו שמנם של גויים: 'שהיו עולין להר המלך ונהרגין עלי' (ירושלמי, עבודה זרה פ"ב, מא ע"ד; ראו לעיל).

לאור בחינת המקורות הארץ ישראלים הקדומים עולה בבירור, שהר המלך היה במערב השומרון היהודי. איזור זה התדלדל מתושביו היהודים לאחר מלחמת בן כוסבא, אך ההתלבטות ההלכתית לגבי מעמדו נמשכה גם במאות הג'–הד'. היא העסיקה בעיקר את חכמי קיסריה ולוד ואת ראשי בתי המדרש שלהן.

התלמוד הבבלי לא הכיר את הריאליה המרחבית של איזור זה ויצר סביב המושג שלושה שיבושים: (א) כרונולוגי-פוליטי: זיקתו האגררית של הר המלך לינאי המלך; (ב) מרחבי: הוא כלל בהר המלך עיירות מן הדרום; (ג) יישובי: הוא דימה את הר המלך (=טור מלכא) לעיר גדולה. על רקע ניתוח המקורות נסקור בקצרה וננסה לברר את העמדות המחקריות שננקטו בעניין זה.⁷⁵

(א) הר המלך הוא הר יהודה. ביכלר הסתמך בעיקר על מיקומן של שלוש העיירות, ובאורח הרמוניסטי מיקמן ב'הר המלך' (בבלי, גיטין נז ע"א) אשר 'בדרום' (איכה רבה, מהדורת בובר, עמ' 106–107). ככלל, ביכלר נטה לפרש את התורכנות הנמנים בירושלמי תעניות ובאיכה רבה על פי הגדרתן בבבלי. הוא שאל: 'האפשר הוא שכל שרשרת הידיעות שבתלמוד הירושלמי אינה עוסקת אלא במקומות שונים בהר המלך?'.⁷⁶ למסקנות דומות הגיע אף פרס.⁷⁷

(ב) הר המלך הינו שם כולל להר יהודה ולהר שומרון. זו דעתם של הורוביץ ולוריא.⁷⁸ לדעת דלמן ואבייונה הר המלך זהה ל-Orine אצל פליניוס (NH V 14.70), וכלל את הר ירושלים.⁷⁹

(ג) הר המלך השתרע מבית אל עד קיסריה. למסקנה זו הגיע נויבאוואר,⁸⁰ על פי תוספתא, שביעית ז, י (מהדורת ליברמן, עמ' 196–197).

החוקרים התלבטו בעיקר בשאלה כיצד ליישב את העובדה שאותו שם מציין שתי משמעויות – עיר ואיזור. כמו כן ניסו לזהות מי הוא המלך שעל שמו קרוי ההר (או העיר). קליין הניח שהר המלך במקורו הוא חבל ההר, 'מבית חורון ועד אמאוס'. קרוב לשם, בסמיכות לביתר, עמד המבצר-העיר הר המלך-בית המלך. 'במשך הזמן נתרחב המושג הר המלך וציינו

75 אין כאן סקירה מלאה ומפורטת של תולדות המחקר אלא התייחסות לעמדות מייצגות.

76 ביכלר (לעיל, הערה 57), עמ' 187–193; המובאה מן התרגום לעברית, עמ' 143. וראו ביתר בהירות במאמרו: A. Büchler, 'Die Schauplätze des Bar-Kochbakrieges und die auf diesen bezogenen jüdischen Nachrichten', *JQR*, XVI (1903–1904), pp. 180–186.

77 פרס (לעיל, הערה 54), עמ' כה-כח.

78 א"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, ערך 'הר המלך'; לוריא (לעיל, הערה 24), עמ' 54–52.

79 G.H. Dalman, *Orte und Wege Jesu*, Gütersloh 1921, pp. 57–58; אבייונה (לעיל, הערה 18), עמ' 62, 90.

80 נויבאוואר (לעיל, הערה 26), עמ' 41; שוורץ (לעיל, הערה 19), עמ' 193, הערה 6.

בשם זה את כל ההרים של צפון ארץ יהודה מבית אל עד קיסרין.⁸¹ בשנת תרצ"ט חזר קליין על עיקרי הדברים ואף הציע ביאור היסטורי לסוגיה שהותיר ללא פתרון במאמרו הראשון:

לפי השקפת התלמים היתה כל הארץ הנכבשת רשותו הפרטית של המלך. אחד ממלכי התלמים בנה תחילה 'בית' באחוזתו שבהר, ומשם שלטו פקידיו על כל אחוזותיו שהיו מפורזות בכל ארץ ההרים, ולבסוף העבירו את השם 'בית המלך' על כל האחוזות שבאותו ההר, וע"י כך נתהווה השם והמושג 'הר המלך'.⁸²

לוריא העמיד את הבניין המחקרי באופן ההרמוניסטי ביותר: הר המלך נושא את שמו של ינאי המלך, שאחוזותיו השתרעו בדרום, כעדות שלוש העיירות, אבל בעיקר בצפון-מערב השומרון. בית המלך הוא ביתו של ינאי, ששמו השתמר בשם הכפר ענין. שרידיו הארכיאולוגיים שרדו באום ריחן (נצ"מ 163210; ראו להלן). נחל אלכסנדר, הר איסכנדר, ולי איסכנדר, שמעל אום אל-פחם, הם עדות נאמנה לשימור זכרו של אלכסנדר ינאי באזור. אמנם, הטעון הטופוגימי קנה לו שביתה אך אין בו ממש. השם הערבי איסכנדר ניתן לנחל המרכזי באזור על שמו של איסכנדר אבו-זבורא, סוחר האבטיחים הגדול של השרון במאה הי"ט.⁸³ ספראי התמודד בעיקר עם ראיותיו של לוריא ביחס למיקומו של הר המלך בצפון-מערב השומרון. הוא דבק בעמדתו היסודית של קליין, שהר המלך זהה עם צפון יהודה, בתחום המינהלי של טופרכיות גופנה ורמתיים. ספראי העלה השערה, שיש לזהות את בירת מלכא עם אל-בירה.⁸⁴ ינקלביץ⁸⁵ הולך במידה רבה בנתיב המתודולוגי של קליין, לאמור הר המלך הוא מושג ההולך ומתרחב במהלך ההיסטוריה. ההבדלים בין המקורות נובעים, לדעתו, מהתפתחות היסטורית-סמנטית, העוקבת אחר התמורות השונות במעמדו של הרודיון:

- 81 קליין (לעיל, הערה 56), עמ' 139–141; המובאה מעמ' 141. וראו עוד להלן, הערה 84.
- 82 ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 41–42; המובאה מעמ' 42. וראו גם: שם, עמ' 239–247. לניתוח מפורט של התיאוריה של קליין, השפעתה על המחקר והפרכתה, ראו: שחר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 173–187.
- 83 שמו של הנחל לפני התקופה הביזנטית אינו ידוע. במאה ה' ייתכן שנקרא Bdelopotamos. בתקופה הצלבנית ובתקופה הערבית הוא נקרא 'הנהר המלוח'. לונץ כינהו נהר אבו-זבורא, כשמו של איסכנדר אבו-זבורא, סוחר האבטיחים מהשרון. ייצוא האבטיחים נשען על נמל קטן בשפך הנחל, שאף הוא קרוי לעתים על שם המשפחה – מינת אבו זבורא. והנה, במפת הסקר הבריטי משנת 1875 קרוי הנחל Nahr Iskandrineh, ללא כל סנק על שמו של איסכנדר הסוחר, שאין לו דבר עם אלכסנדר המלך. שם זה היה ידוע גם לראשוני המתיישבים בוואדי חווארית (=עמק חפר). ורק ועדת השמות עיטרה את הנחל בשם העברי ובהדר המלכותי. סקירה יפה של הראיות לכך ראו: צ' אילן, אתרי טיול בארץ-ישראל, תל אביב תשמ"ג, עמ' 46–48. על הזיקה בין הטופונים 'איסכנדר' לאלכסנדר ינאי כבר עמד S. Klein, 'Narbatta und die jüdischen Siedlungen westlich von Samaria', *MGWJ*, LXXIV (1930), p. 379.
- 84 ספראי (לעיל, הערה 1), עמ' 205; הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 62–64; הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 188; ש' דר, 'טפר ו' ספראי, אום ריחן, תל אביב תשמ"ז, עמ' 125–126; רחנפלד (לעיל, הערה 44), עמ' 149.
- 85 ר' ינקלביץ, 'הר-המלך – הרודיון, קתדרה, 20 (תשמ"א), עמ' 23–28.

שלב א – הר המלך הוא המבצר הרודיון והמלך הוא הורדוס.⁸⁶ שלב ב – הר המלך הוא שם כולל לעיר הרודיון ולטופרכיה שלה. שלב ג – במאות הג'–הד' נשכח מעמדה של הרודיון והמונח הוסב לשטחים נרחבים בהרי יהודה ושומרון.

דומני שעיון מעמיק במקורות נותן תשובה כוללת ופוסט מהתמודדות נפרדת ומפורטת עם כל אחת מן העמדות המחקריות הללו, שהרי כולן נובעות מן הניסיון ליישב את עדות התלמוד הבבלי עם העדויות שכירושלמי ובמדרשים הארץ ישראלים הקדומים. במישור הריאלי-הגיאוגרפי לא ניתן ליישב ביניהם. לעומת זאת, אפשר להתחקות אחר גלגוליהן של מסורות מארץ ישראל אל ההווה הבבלי, עיבודן הדרשני והספרותי, והאופן שבו הן משרתות יעדים דידקטיים שונים ואף מנוגדים לאלה שאפיינו את קרקע צמיחתם המקורית.

ג. ייחודו היישובי-הארכיאולוגי של מערב השומרון

קליין הציע, כאמור, שהר המלך הוא מונח מן התקופה התלמית שתורגם לעברית: γῆ βασιλική (=אדמת מלך). עבודותיו של שמעון דר במערב השומרון מעניקות בסיס ריאלי לסברתו של קליין.⁸⁷ דר גילה באיזור זה חקלאות ממלכתית מאורגנת, שסימן ההכר שלה הם מגדלי השדה הפרוסים על פני המרחב. חפירה של מגדלים רבים הוכיחה שהם נבנו בעיקרם במאה הג' לפני סה"נ, בעיצומה של התקופה התלמית. הם הוסיפו לשמש גם במהלך התקופות הבאות: הסלווקית, החשמונאית וההרודיאנית. הם ננטשו ברובם במאה הב' לסה"נ, ובאופן מוחלט במאה הג'. לדעת דר, מגדלי השדה שימשו לשמירת התוצרת, בעיקר הזית והגפן. מפת התפוצה של המגדלים מלמדת, שרובם פרוסים במערב השומרון.⁸⁸ שני גושים קטנים יותר נתגלו מצפון-מזרח לג'נין ומצפון-מזרח לשכם, אך במרכז השומרון ובאזורי שכם וסבסטיה אין מגדלים כלל. בשל חשיבות המסקנות הארכיאולוגיות לענייננו אביא את סיכומי של דר כלשונם ביחס לתפוצת המגדלים ולזמנם:

סקר תפוצת מגדלי שדה מציג לפנינו את התמונה הבאה: גבול תפוצה צפוני – הגלבוע. גבול דרומי-מערבי – נחל נבלט. גבול מערבי – מרגלות הר מנשה ושומרון, קו אורך 148 רשת ישראל. גם במזרח שומרון ובצפון-מזרח שומרון נבדקו ריכוזי מגדלים. מגדלים בודדים נסקרו גם באיזור רמאללה. אולם, הריכוז הגדול והמשמעותי ביותר מצוי במערב השומרון, מהרי אום אל-פחם בצפון, ועד נחל נבלט בדרום (הדגשה שלי – י"ש). בתוך איזור זה

86 כבר טענו כך P. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les grottes de Murabba'at* (Discoveries in the Judaean Desert, 2), Oxford 1961, p. 126. לזוהויו של המלך התייחסו גם גרץ וביכלר. גרץ סבר שהמלך הוא יוחנן הורקנוס רביתו הורקניה (H. Graetz, 'Zur Topographie Palästina's', *MGWJ*, XXXI [1882], p. 17), וביכלר (לעיל, הערה 57, עמ' 184) הציע את אגריפס רעיר אגריפינה.

87 ש' דר, התפרוסת היישובית של מערב השומרון, א-ב, תל אביב תשמ"ב, בעיקר א, עמ' 148–195.

88 דר, שם, ב, איור מס' 76, עמ' 96.

מצויה התפוצה הרבה ביותר בין נחל שכם בצפון ועד נחל שלה בדרום. זהו מלבן המשתרע בין טול־כרם בצפון, ראש העין בדרום, דיר אסתיא במזרח ומרגלות ההרים במערב.⁸⁹

מתוצאות החפירה בארבעים וחמישה מיגדלים ויותר במערב שומרון, וסקר משבצות תפרוסת המיגדלים, אנו לומדים שהמיגדלים נבנו בתקופה ההלניסטית על גבי תשתית חקלאית של ברזל ב'. על סמך הידוע לנו כיום, עיקר ממצאי כלי החרס מהתקופה ההלניסטית הם ממאות ג'–ב' לפנה"ס (הדגשה שלי – י"ש), ונראה שזו התקופה העיקרית של תכנון והקמת תפרוסת המיגדלים. נראה שהמיגדלים תיפקדו גם בתקופה ההרודיאנית ובמאות א'–ב' לספירה. הממצאים הקיראמיים מהתקופות המאוחרות יותר, כגון מאות ג'–ד' לספירה משתלבים היטב עם שינויים ארכיטקטוניים שחלו במיגדלים שונים. ...העדר ממצא משמעותי מהתקופה הביזנטית המאוחרת הוא מעניין ביותר, ולכך השלכות היסטוריות מרחיקות לכת בתפרוסת היישובית של מערב שומרון.⁹⁰

חשוב לציין שהשימוש בגיתות וייצור היין באיזור נמשכו ואף התרחבו בתקופה הביזנטית, בעיקר בסמיכות לחוות מנזרים,⁹¹ אך ייצור זה לא היה קשור עוד לשימוש החקלאי במגדלים. מאז הפרסום של דר הצטברו נתונים נוספים, על מגדלי שדה באזורים אחרים,⁹² והם מאששים ומחזקים את מסקנותיו העיקריות של דר: המגדלים נבנו רק בשטחים של חקלאות הררית טרשית, ולפיכך הם שימשו בעיקר כחקלאות הזית והגפן. התופעה של מגדלי שדה מאפיינת בראש וראשונה את מערב השומרון. ואכן, מגדלים

89 שם, א, עמ' 149.

90 שם, עמ' 173.

91 שם, עמ' 239–240.

92 הנושא טעון מחקר נוסף על ייעודם המדויק של המגדלים, סיווגם על פי גודל, זמן בנייתם והשימוש בהם באזורים השונים, היחס בין שטחי העיבוד ליישובים עצמם ועוד כיוצא באלה. הסוקרים השונים משתמשים בטרמינולוגיה מגוונת בהתייחסם לממצא המגדלים, וישנם הבדלים ניכרים ברמת הפירוט של הנתונים שהם מציגים. א' זוטל, סקר הר מנשה, א – קער שכם, ירושלים תשנ"ב, עמ' 558, מכנה את המגדלים 'מאחזליאה'. שישה אתרים מצוינים במערב השומרון, בהתאמה לממצא של דר, שלושה בשולי עמק דותן ורק אחד במרכז השומרון. בסקר מזרח השומרון (א' זוטל, סקר הר מנשה, ב – העמקים המזרחיים וספר המדבר, תל אביב תשנ"ז) מציין ד' עיטם, מחבר נספח ב ('סקר מתקנים חקלאיים – העמקים המזרחיים וספר המדבר', עמ' 698), שנמצאו בסך הכל כתשעים מבנים דוגמת המגדלים של דר, מהם 25 בראס ג'דיר, 23 בג'בל טמון ו-14 בוואדי מליח. במפת ראש העין, שערכו כוכבי ובית־אריה (לעיל, הערה 55), מבני השדה מכונים בדרך כלל 'שומרות'. ראו: אתרים 51, 106, 146, 148, 149, 191, 238, 242, 249(?), 251, 252, 270, 274, 276. במפת מענית, בעריכת י' נאמן, ירושלים תשנ"א, נסקרו 'מאחזליאה' באתרים 5, 7, 8, 9, 12, 19, 21, 44. במפת רגבים, שערכו י' גנות וי' טפר (בדפוס), 43 מתוך 101 האתרים שנסקרו מדרום לנחל עירון הינם מגדלים. מפה זו ממשיכה את הסקר של דר צפונה ואת מפת מענית מזרחה. אני מודה מקרב לב ליותם טפר וליובל גנות שהעמידו לרשותי את כתב היד טרם פרסומו. במפת דליה (לעיל, הערה 30) נמצאו 'רגמים' באתרים 8, 21, 22, 24, 37, 39, 51; וראו לעיל, הערה 30. ג' צורי, נחלת יששכר, ירושלים תשל"ז, סקר בגלבוץ 'רגמים' באתרים 10, 11, 12, 14, 18. כמו כן ידועים ריכוזי מגדלים בשטחים טרשיים בהר טורען ובאיזור שממערב ליצומת עמיעד, אך הם טרם נחקרו ביסודיות.

מעין אלה לא נמצאו בסקרים של האזורים הסמוכים: הסקר של ראש העין ולוד מדרום ומדרום-מערב;⁹³ סקר מפת רגבים, המראה באופן ברור שלא נבנו מגדלים ברמת מנשה שמצפון לנחל עירון;⁹⁴ והסקר המפורט של קער שכם, המאשר שהתופעה לא חדרה מזרחה, אל לב הר שומרון.⁹⁵ בשני הסקרים האחרונים, של רגבים ושל קער שכם, ברור שגבול תפוצת המגדלים לא נבע מהבדלים גיאולוגיים, מורפולוגיים או אקולוגיים, שכן גם באזורים אלה, כמו במערב השומרון, רווחה חקלאות הזית והגפן. יש לחפש אפוא את ההסבר לתופעה בתחום ההיסטורי. מעניין במיוחד היחס שבין גבול התפוצה של המגדלים לבין מרכזי היישוב בלב השומרון, בעיקר שומרון-סבסטיה ושכם. על פי רשימת התפוצה המפורטת של המגדלים,⁹⁶ הם מרוחקים משכם ומסבסטיה עשרה ק"מ ואף יותר מכל עבר: מצפון, ממערב, מזרח וממזרח. כללו של דבר, למעט חריג אחד, שאינו אלא יוצא מן הכלל המעיד על הכלל, לא נבנו מגדלי שדה במרכזו של השומרון (בין קווי האורך 161 ממערב ל-179 מזרח, ובין קווי הרוחב 196 מצפון ל-171 מדרום). כלומר, באזור זה רווחה, במשך ארבע מאות שנה, תרבות אגרוטכנית שונה מזו שאפיינה את מערב השומרון.

בדומה לכך ניתן להבחין בין דרום השומרון לצפון יהודה. גבול התפוצה הדרומי של המגדלים באזור ההר הוא נחל שילה. חנות ברקאי, שיוספוס (מלחמת היהודים ג, 51) מציינה כגבול הצפוני של יהודה והיא מזוהה בדרך כלל בחורבת א-סויה⁹⁷ (נ"צ 1749516645), שוכנת מדרום לנחל שילה. שני ריכוזי המגדלים היחידים שנתגלו ביהודה שוכנים סמוך לרפת ולביתין שבאזור רמאללה – כעשרים ק"מ דרומה. בניגוד לתופעה במערב השומרון, כאן מדובר בשני ריכוזים מבודדים. מעניין לציין, שאף המגדלים מדרום לרפת (נ"צ 167141) נבנו בתקופה

- 93 במפת ראש העין, שם, נמצאו 'השומרות' רק במזרח האזור. במפת לוד (לעיל, הערה 3) לא דווח ולו על מגדל אחד!
- 94 למעט אתרים 132, 133, הסמוכים לחורבת סבכי ויוצרים יחד מכלול הרודיאני. נראה שזהו חלק מן הפריפריה של קיסריה הרודיאנית, בדומה לממצא במפת דליה (לעיל, הערה 30).
- 95 יוצא מן הכלל, המעיד על הכלל, הוא ריכוז 'המאחזליה' שנמצא בראש כיפה נ"צ 16991850, כשני ק"מ דרומית-מזרחית לסבסטיה וכארבעה ק"מ צפונית-מערבית לשכם.
- 96 לרשימת התפוצה של המגדלים ראו: דר (לעיל, הערה 87), א, עמ' 149–152. האתרים בצפון-מערב השומרון 'חודרים' מזרחה עד קו אורך 168, הווה לקו האורך של סבסטיה, אך רק עד הריכוז שמצפון לעג'ה (נ"צ 168197), כעשרה ק"מ צפונית לסבסטיה. אחר כך 'פונה' גבול התפוצה מערבה, מדרום לכפרים רעי ועלר, ר'מתייצב' בקו האורך 160. מכאן 'פונה' גבול התפוצה דרומה, דרך הכפרים בלעא ושופה, כעשרה ק"מ מערבית לסבסטיה. בין שופה לקרוות בניחסן 'שומר' קו תפוצת המגדלים על קו האורך 160. כשבעה-עשר ק"מ דרום-מזרח מסבסטיה, וכחמישה-עשר ק"מ דרום-מזרח משכם הוא 'פונה' שוב מזרחה, עד דרומית-מערבית לאסככא (וליאסוף), ר'מתייצב' על קו האורך 170 כחמישה-עשר ק"מ מדרום-דרום-מזרח לשכם. תופעה דומה ניכרת גם בצפון-מזרח השומרון. ריכוזי המגדלים שנמצאו בוואדי אל מליח, בראס ג'דיר ובג'בל טמון מרוחקים משכם מרחק של 10–17 ק"מ. ריכוז המגדלים שגילה דר מצפון-מזרח ליצידי (נ"צ 179190) מרוחק כעשרה ק"מ מזרח-צפון-מזרח מסבסטיה, וכמרחק הזה מצפון-צפון-מזרח לשכם. וראו במפה שבמאמר, עמ' 283.
- 97 ראו: TIR (לעיל, הערה 3), עמ' 64, ושם ספרות קודמת. לתוצאות הסקרים הארכיאולוגיים האחרונים ראו: פינקלשטיין ולדרמן (לעיל, הערה 7), עמ' 629–630, 636–637.

התלמית, בדומה למערב השומרון.⁹⁸ סביר להניח שאף המגדלים הסמוכים לביתן-בית אל (נ"צ 172148) כרוכים בפריחה המחודשת של היישוב באיזור בתקופה ההלניסטית, ובעניין שגילה השלטון הסלווקי בבית אל.⁹⁹

תמונה מאלפת עולה מבדיקת הזיקה המרחבית בין תפרוסת מגדלי השדה לבין שלושת השווקים ישוב, אנטיפטריס ופטרוס, הנזכרים בתוספתא, דמאי ה, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 64; ראו בראשית המאמר). הריכוז הסמוך ביותר ליאסוף-ישוב מצוי בשלושה ק"מ מדרום-מערב לכפר (נ"צ 170167, אסככא-מערב). ריכוז נוסף נמצא כשישה ק"מ מדרום-מערב ליאסוף (איזור חורבת שג'רה, נ"צ 167166). הריכוז הסמוך ביותר לבוחרוס נמצא כחמישה ק"מ מצפון-מזרח לו (סמוך לחורבת דיר ערב, נ"צ 151157). אלה הם למעשה מקצת המגדלים העוטרים את רנטיס, המזוהה עם רמתיים. חורבת בוחרוס נמצאת כחמישה-שבעה ק"מ דרומית-מערבית לתפוצת המגדלים, ונחל נבלט מפריד ביניהן. גם ריכוזי המגדלים שליד אנטיפטריס אינם סמוכים לה ומצויים כשבעה-עשרה ק"מ מזרחית לה. כלומר, ישוב-יאסוף מצוי מחוץ לגבול תפוצת המגדלים ממזרח, אנטיפטריס – מחוץ לגבול תפוצת המגדלים ממערב, ובוחרוס-פטרוס – מחוץ לגבול תפוצת המגדלים מדרום-מערב. מסקנה זו חשובה לדיון ההיסטורי להלן.

בחלק המזרחי של האיזור שבו נתגלו המגדלים נסקרו ביסודיות ונחפרו בחלקם שלושה מרכזים יישוביים (מצפון לדרום): אום ריחן, תל חמאם וחורבת סמרה.

(א) אום ריחן¹⁰⁰ (נצ"מ 163210). העיירה נוסדה במאה הג' לפני סה"נ ושטחה כארבעים דונם. בשלהי המאה הא' לסה"נ או בראשית המאה הב' נוספו בה מתקני הגנה. היישוב ננטש בסוף המאה הג' או בראשית המאה הד' לסה"נ. סמוך לאתר נמצאו למעלה ממאה מגדלי שדה. המגדלים שנחפרו היו בשימוש בין המאה הג' לפני סה"נ למאה הב' לסה"נ. שתי חוות חקלאיות התקיימו אף הן באותה תקופה.¹⁰¹

(ב) תל חמאם¹⁰² (נ"צ 16282017). התל שוכן בקו אורך אחד עם אום ריחן, כשמונה ק"מ ומחצה מדרומו. א' זרטל זיהה את האתר כארובות של תקופת המלוכה וכנרבתה של ימי הבית השני. בחפירה שנערכה במקום נחשפה עיר מרשימה מן המאה ה' לפני סה"נ. לא

98 נראה שהם היו חלק מן המערך שהוקם סביב החווה שנחשפה בקלנדיה. ראו: י' מגן, 'קלנדיה', האנציקלופדיה החדשה (לעיל, הערה 27), ד, עמ' 1396–1399. דר (לעיל, הערה 87), א, עמ' 189, עמד על הזיקה הקיראמית בין הממצא בקלנדיה לבין הממצא במגדלים שבמערב השומרון, אבל לא עמד על הזיקה בין החווה לבין ריכוז המגדלים הסמוכים אליה.

99 קלסו, 'בית אל' (לעיל, הערה 27).

100 דר, טפר וספראי (לעיל, הערה 84).

101 שם. מתוך למעלה ממאה מגדלי שדה שאותרו בסקר נחפרו חמישה-עשר, ובארבעה-עשר מהם נמצא חומר קראמי. שנים-עשר מהם הוקמו במאה הג' לפני סה"נ והיו בשימוש עד המאה הב' לסה"נ. רק בשניים – מגדלים 95 ו-96 – נמצא גם חומר רומי מאוחר. שתי חוות נמצאו בשטח החקלאי: קצר א-לג'ה התקיימה מן המאה הג' לפני סה"נ עד המאה הא' לסה"נ (שם, עמ' 109–113). עיקר הממצא בחווה 61 הוא מן המאה הא' לפני סה"נ, ובתקופה הביזנטית התקיימה בה פעילות מצומצמת ומשנית.

102 סקירה מסכמת ראו: א' זרטל, 'חמאם, ח'רבת אל-', האנציקלופדיה החדשה (לעיל, הערה 27), ב, עמ' 499–502.

ברור אם התקיימה ברציפות. מכל מקום, היא בוצרה שנית במאה ה' או בראשית המאה הא' לפני סה"נ ונגטשה במאה הא' או בראשית המאה ה' לסה"נ. מסקר שנערך באיזור¹⁰³ מתקבלת תמונה מעניינת ומפתיעה: במרחב שמצפון לחורבת חמאם ומדרום לה, עד קו האורך 164 (ועד בכלל), ישנו ריכוז של אתרים שיישובם פסק בתקופה הרומית הקדומה; ואילו מקו האורך 165 ומזרחה לא חל כל שבר יישובי בתקופה הרומית, ואף ניכרת רציפות של יישוב פורח בתקופות הרומית והביזנטית. הסקר הנרחב יותר, של קער שכם, אישר את המסקנות הללו ביחס למרכז השומרון כולו: התבססות יישובית בתקופה הפרסית, נסיגה בתקופה ההלניסטית, התחדשות בתקופה הרומית וצמיחה הדרגתית עד לפריחת שיא בתקופה הביזנטית.¹⁰⁴

למעשה, רצף גיאוגרפי אחד מחבר את אום ריחן וסביבתה החקלאית עם האתרים שבמרחב תל חמאם.¹⁰⁵ שתי החוות הסמוכות לאום ריחן חדלו להתקיים במאה הא' לסה"נ, סמוך למועד חורבנה או נטישתה של נרבתה-חמאם, וניתן להניח שהנסיבות היו זהות. האוכלוסייה התקבצה בעיירה שבאום ריחן, שבה הוקמו מתקני כיטחון באותה העת.

(ג) חורבת סמרה (נ"צ 16091875). החורבה נמצאת כשלושה עשר ק"מ מדרום לאתר 51 בגוש נרבתה-חמאם. במקום נחפר בית כנסת שומרני מן המאה ה' לסה"נ,¹⁰⁶ אך בחורבה שרד גם ממצא הרודיאני מובהק, כולל מערכת של בורות מים שיצאה מכלל שימוש כתוצאה מחציבת מחילות מסתור. תופעת המחילות משקפת, ככל הנראה, יישוב יהודי ערב מלחמת בן כוסבא.¹⁰⁷ ראינו לעיל שישנה רציפות גיאוגרפית ויישובית בין איזור אום ריחן לנרבתה (=חורבת חמאם), וההיסטוריה היישובית של שני גושי היישובים הללו דומה. נראה שניתן לאתר בסביבות חורבת סמרה מעין גוש יישובי הממשיך את איזור נרבתה דרומה, שאף הוא חרב בתקופה הרומית המוקדמת.¹⁰⁸ קו האורך 165, באיזור נרבתה, משמש כאמור מעין 'גבול' יישובי בין אתרים המצויים ממערבו, שחרבו בתקופה הרומית המוקדמת, לבין אלה המצויים ממזרחו, שהתקיימו ברציפות בתקופה הרומית-הביזנטית. תופעה דומה מתגלה גם באיזור נחל שכם, מדרום-מזרח ומצפון-מזרח לחורבת סמרה.¹⁰⁹

103 א' זרטל, ארבות, חפר והנציבות השלישית של שלמה, תל אביב 1984.

104 זרטל, קער שכם, א (לעיל, הערה 92), עמ' 56–63.

105 חווה קצר א-לג'ה וחווה 61 מצויות כארבעה ק"מ מדרום-מזרח לאום ריחן וכ-3.5 ק"מ צפון-צפון-מזרח לאתר 7 שבצפון גוש נרבתה.

106 י' מגן, 'בתי-הכנסת השומרניים ופולחנם', מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני, תשנ"ב, בעריכת ז"ח ארליך וי' אשל, ירושלים 1993, עמ' 230–241; י' מגן, 'בתי כנסת שומרניים', קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 75–83.

107 ההתרשמות מן האתר היא פרי סיור במקום בהשתתפות ע' וידן, ר' חן, י' טפר, ע' ישראלי וי' שחר. לתופעת מערכות המסתור, זמנה ומשמעותה ההיסטורית ראו: קלוזר וטפר (לעיל, הערה 55).

108 מצפון לחורבת סמרה, ומעל גדתו הצפונית של נחל שכם, נסקרו ארבעה אתרים שהתקיימו ברציפות מן התקופה הפרסית ועד התקופה הרומית המוקדמת. ראו: זרטל, קער שכם, א (לעיל, הערה 92), אתרים 166, 169, 170, 172. האתר הצפוני שביניהם, חורבת א-נירבה (אתר 166, נ"צ 15931914), מצוי כתשעה ק"מ דרומית לגוש נרבתה.

109 בין קווי האורך 157–165 ומצפון לנחל שכם נתגלו חמישה יישובים שהתקיימו בתקופה ההלניסטית-

עדות ארכיאולוגית מחורבת מגדל,¹¹⁰ בשולי מושב צור-נתן (נ"צ 15191831), מלמדת על חילופי אוכלוסין מיישוב יהודי ליישוב שומרוני. במקום התגלה כפר יהודי משלהי תקופת הבית השני ונמצאו מספר מקוואות. מחילות מסתור נחצבו בעיבורו של הכפר כחלק מן ההכנות למלחמת בן כוסבא. במאה ה' לסה"נ הוגבה ופולס משטח ונבנה עליו בית כנסת שומרוני, הדומה בתוכניתו לאלה שנבנו בחורבת סמרה ובאלי-חירבה הסמוכה לסבסטיה.¹¹¹ כללו של דבר, מתוצאות הסקרים והחפירות שפורסמו עד כה ניתן לשרטט 'מלבן' גיאוגרפי-יישובי שאורכו כשלושים ק"מ בין נחל עירון בצפון לנחל אלכסנדר בדרום, ורוחבו נע בין חמישה-עשר ק"מ בצפון ה'מלבן' לאחד-עשר ק"מ בדרומו. מאפייני היישוביים מלמדים על רצף בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה, ועל שימוש במגדלי שדה כתשתית לגידול הזית והגפן. במאה ה' לסה"נ התדלדל מאוד היישוב באיזור זה, רבים מן האתרים נעזבו ופסקה כמעט לחלוטין הפעילות החקלאית במגדלים. באום ריחן המשיך היישוב להתקיים עד סוף המאה הג', תוך הקפדת יתר על הביטחון, התכנסות בין קירות המגן של העיירה ויתור על החוות הפרוות. בדרום האיזור הזה, מערבית לסבסטיה, ניכרת התבססות שומרונית במאה ה', כפי שניתן ללמוד מן הממצא ובתי כנסת שומרוניים. מדרום ל'מלבן' הזה התמונה הארכיאולוגית המוכרת לנו מפורטת ומובהקת פחות. ואולם,

הרומית. ארבעה מהם, הנזכרים בהערה הקודמת, חרבו בתקופה הרומית המוקדמת, ורק אתר 168 התקיים ברציפות מן התקופה ההלניסטית עד העת החדשה. לעומת זאת, מצפון-מזרח לגוש יישובי זה התקיימו יישובים ברציפות מן התקופה הרומית המוקדמת לפחות עד התקופה הביזנטית. ראו: זרטל, קצר שכם, שם, אתרים 112, 116-118, 122-123, 125, 133, 143. הוא הדין ביחס לשלושה יישובים ששכנו מדרום-מזרח לגוש האמור, מדרום לנחל שכם ובין חורבת סמרה במערב לסבסטיה במזרח; זרטל, שם, אתרים 173, 175, 177.

110 א' איילון, חדשות ארכיאולוגיות, צה (תש"ן), עמ' 44-45; שם, צו (תשנ"ב), עמ' 49; שם, ק (תשנ"ד), עמ' 38-39; שם, קד (תשנ"ז), עמ' 73-74.

111 איילון, תשנ"ז, שם, עמ' 38-39. ובשטח B יש שרידי יישוב מתקופת הבית השני, שלושה מקוואות ומנהרה באורך שנים-עשר מטר: 'המוליכה לבור מים מטייח בטיח האופייני לימי הבית השני', וכן קראמיקה בת התקופה. המנהרה מבטלת את האפשרות שהשתמשו בבור לאיגום, ואיילון מוסיף: 'נראה שזהו חלק ממערכת מסתור מימי המרד הגדול שבמהלכו חרב היישוב'. לדעתנו התופעה מיוחדת את ההכנות למלחמת בן-כוסבא. ראו: י' טפר ו' שחר, 'המסתורים התת-קרקעיים בגליל', בתוך: קלונר וטפר (לעיל, הערה 55), עמ' 321-326; י' שחר, מלחמת החורבן בגליל, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ז, עמ' 184-192. בקברים ובמתקנים החקלאיים שנחפרו בסביבות צור-נתן נמצאו נרות שומרוניים מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה הערבית הקדומה, וכן סרקופגים שומרוניים, כנראה מן המאות ה'ב'-ה' לסה"נ. ראו: א' איילון, א' קדרון ו' שריבט, 'מיקבצי המיתקנים בשדות צור נתן בתקופה הרומית ביזאנטית', ישראל - עם וארץ, שנתון מזיוון ארץ ישראל, ה-1 (תש"ן), עמ' 93-120. אמנם, הם מתארכים את הסרקופגים למאות ה'א'-ה'ב' לסה"נ, אך לדעת ר' ברקאי ('ארבעה ארונות קבורה שומרוניים מן התקופה הרומית', ארץ ישראל, יט [תשמ"ז], עמ' 6-18), הארונות השומרוניים הם מן המאות ה'ב'-ה' לסה"נ. הסרקופג מצור-נתן (איילון ואחרים, שם, איור 29) דומה מאוד לארונות א' וב' מערבה, המצויים במאמרו של ברקאי, עמ' 10-11, איורים 5, 9-6; עמ' 12, איורים 10-14. ראו גם: י' מגן, 'המאוזוליאום המערבי בניאפוליס (שכם)', ארץ ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 72-91, בעיקר הסיכום, ותאריך המאוזוליאום מעסכר למאות ה'ג'-ה' לסה"נ, עמ' 88.

מספר נתונים מאפשרים להניח בסבירות גבוהה, שההיסטוריה היישובית דומה לזו שמצפון לנחל אלכסנדר.¹¹²

בקרוות בני חסן (נ"צ 15931708) חשף דר מרכז של אחוזות הרודיאניות, הכולל מאה ושבעים מגדלים ויותר.¹¹³ בן-צבי זיהה במקום את קראוה, אחד מתשעה היישובים שבהם בנה בבא רבה בתי כנסת שומרוניים. ז' וילנאי דיווח לו על כתובת שומרונית שראה במקום.¹¹⁴ דר לא מצא אמנם אישוש לשתי ידיעות אלה, אך הוא חפר במקום קבר שהיה בשימוש במאות הא'-הד' לסה"נ, ובו נמצאו נרות שומרוניים מן המאות הב'-הג' לסה"נ.¹¹⁵ אף כאן, כמו באתרי סמרה ומגדל, מסתמנת אפוא נוכחות שומרונית במקום היישוב היהודי הקודם.¹¹⁶ על פי הצעת קליין, מקורו של המושג 'הר המלך' נעוץ כאמור במשטר-האגררי-הריכוזי של השלטון התלמי. אפלבאום עמד על המקור ההלניסטי של המושג *χωρα βασιλικοί*. במחקרים מאוחרים יותר הוא הדגיש את היסוד ההיסטורי-החשמונאי של התהליך האגררי-היישובי, כרך אותו בפעילותו של 'נאי המלך', בעקבות התלמוד הבבלי, ואישש כביכול את מסקנותיו בעזרת ממצאי הסקר של מערב השומרון.¹¹⁷ ואולם, מסקנותיו אינן עולות בקנה אחד עם העובדה שהתשתית של החקלאות המאורגנת ובניית מגדלי השדה מתוארכות למאה הג' לפני סה"נ, כלומר לתקופה התלמית. אכן, החשמונאים השכילו לנצל את ההשגים האגרוטכניים ההלניסטיים ולהמשיכם. ואולם,

112 פריסת מגדלי השדה מוגבלת אף כאן לשולי ההר במערב, עד קו האורך 163 במזרח (דיר איסתיא, למעט השלוחה הדרום-מזרחית ה'תודרת' עד קו האורך 170), בצפיפות שאף עולה על זו שבמרחב הצפוני. הממצא במגדלים שנחפרו כאן זהה לממצא מן המגדלים באום ריחן: למן התקופה ההלניסטית עד המאות הא'-הב' לסה"נ.

113 דר (לעיל, הערה 87), א, עמ' 383-409.

114 י' בן-צבי, ספר השומרונים, ירושלים תש"ל², עמ' 65. קראוה מופיעה רק אצל אבו אלפאתח (לעיל, הערה 6). היא לא מופיעה בכתב יד אדלר.

115 דר (לעיל, הערה 87), א, עמ' 392. מקובל במחקר לזהות את קרוות בני-חסן עם קרותים, שעל פי משנה, מנחות ת, ו, הביאו ממנה יין לבית המקדש. ראו: פרס (לעיל, הערה 53), ד, תשט"ו, עמ' 838. אלא שבמרבית כתבי היד הטובים של המשנה המקום נקרא 'קרחים' (כתבי היד קויפמן, פרמה ופריס; וכן בדפוס ראשון, נפול, ובערך השלם, ערך 'קרחיים'). עם זאת, נציין שהמסורת החימנית שימרה את הצורה 'קרותים' (ראו: כתב יד תימני, סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, כתב-יד ירושלים Heb. 4°1336, ירושלים תש"ל, א, דברי המבוא של ש' מורג).

116 עדות לחילופי אוכלוסין בין יהודים לשומרונים נחשפה גם בממצא של מערות קבורה בכפר ג'ת. ראו: י' פורת, א' ינאי וא' כשר, 'שרידים ארכיאולוגיים בג'ת', עתיקות, 37 (תשנ"ט), עמ' 1-78. ראו בעיקר מערת קבורה מס' 5, עמ' 39-62.

117 לדוגמה: ש' אפלבאום, 'מפעל ההתיישבות של בית חשמונאי: מניעיו ובעיותיו', אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, בעריכת א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ז, עמ' 75-76. ראו גם: S. Applebaum, 'The Settlement Pattern of Western Samaria from Hellenistic to Byzantine Times: A Historical Commentary', in: S. Dar, *Landscape and Pattern. An Archaeological Survey of Samaria 800 B.C.E-636 C.E* (BAR International Series, 308[i]), Oxford 1986, pp. 257-269, esp. 257-264. ביקורת חריפה על דרכו של אפלבאום במחקר ראו: מ' מור, 'מרד בריכוכבא – האם היה מרד איכרים?', אדם ואדמה, שם, עמ' 95-116.

ככל שניתן ללמוד מן הסקר שנערך באיזור,¹¹⁸ נראה שרווחה בו בעלות פרטית על חלקות קרקע מצומצמות, ולא אחיזה של המלכות החשמונאית או של המקורבים לה בלטיפונדיות נרחבות. תופעה של אחוזות רחבות הקף נמצאה, בבחינת יוצא מן הכלל, רק באיזור חריס-קרוות בני חסן. חריס זוהתה עם ארוס, כפרו של תלמי איש רודוס, מבכירי חצרו של הורדוס.¹¹⁹ העדות הארכיאולוגית והטופונומית, המתבטאת גם בשימור השם פרדוס באיזור זה, מלמדת שהרפורמה הקרקעית חלה כאן בתקופה ההרודיאנית. דר מניח,¹²⁰ שהקרקע של קרוות בני חסן חולקה במקורה בין איכרים חופשיים, והם הפכו לאחר מכן לאריסים באחוזות ממלכתיות. הוא עומד על העדויות הספרותיות והארכיאולוגיות הנוגעות לתקופת הורדוס, אך מניח בעלמא שהורדוס נהג כפי שהיה מקובל במלכות החשמונאית. על פי ראיותיו המשכנעות של דר, נקבעה חלוקת הנחלות בהתאם לפריסת המגדלים שהוקמו בתקופה התלמית. לשיטתו צריך להניח, שהחשמונאים הם ששינו את מעמד האיכרים מעצמאיים לאריסים. ואולם, אין לכך כל בסיס היסטורי ואף לא עדות ארכיאולוגית מסייעת. שני סוגי הראיות הללו קיימים ביחס לתקופה ההרודיאנית בלבד. הפעילות הנמרצת של הורדוס מדרום לנחל קנה, במרחב חריס-קרוות בני חסן, שינתה ככל הנראה את אופיו האגררי והדמוגרפי של האיזור וחיצקה את המרכיב הנוכרי באוכלוסייה.¹²¹ מכל מקום, הריכוז הדרום-מזרחי של המגדלים אינו משתקף במקורות התלמודיים של 'הר המלך' באורח מובהק כמו מערב השומרון, שדרומו העסיק את חכמי בית המדרש בלוד, וצפונו את עמיתיהם שבקיסריה.

האם ניתן לאפיין את האוכלוסייה שחייתה במערב השומרון, התבססה על החקלאות הטרשית והתמידה בבנייתם ובטיפוחם של מגדלי השדה בין המאה הג' לפני סה"נ לבין המאה הב' לסה"נ? אין כל מידע על תושבים אלה, שביססו את מפעל ההתיישבות החקלאי התלמי, אך יש להניח שמדובר בתושבי האזורים הסמוכים – שומרונים או יהודים. בשנת 163 לפני סה"נ יצא שמעון החשמונאי להצלת יהודים בגליל המערבי, שהותקפו בידי תושביהן של הערים פתולמאים (=עכו), צור וצידון (מקבים א' ה, יד-כד). לאחר שהסיג את תושבי פתולמאים

118 ש' דר, 'משק וייצור חקלאי בארץ-ישראל הרומית-ביזאנטית', אדם ואדמה, שם, עמ' 142-152.
 119 תלמי הציל את הורדוס סמוך לרודוס (מלחמת היהודים א, 280-קדמוניות יד, 378); שימש אפיטרופוס של מלכות הורדוס (מלחמת היהודים א, 473-קדמוניות טו, 191); היה מבכירי חצרו (קדמוניות טו, 197, 257, 321, 330); קרא את צוואת הורדוס (מלחמת היהודים א, 667-קדמוניות יז, 195); היה מנאמני ארכילאוס (מלחמת היהודים ב, 14-16, 24; קדמוניות יז, 219-228); פעל נגד המורדים בפולמוס וארוס (מלחמת היהודים ב, 64-קדמוניות יז, 284); צבא וארוס חנה סמוך לארוס, אחוזתו של תלמי (מלחמת היהודים ב, 69-קדמוניות יז, 289). וראו: ש' דר, 'דרכים ומצודות באיזור בית-ליד שבשומרון', ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 381-382.

120 דר (לעיל, הערה 87), א, עמ' 409.
 121 אפשר להניח שהיה דמיון רב בין המאפיינים של הפעילות ההרודיאנית באיזור חריס-קרוות בני-חסן לבין פעילותו בסבסטיה, אם כי כאן לא הוקמה פוליס. על הקמת סבסטיה ראו: א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים תש"ך, עמ' 97-101; א' כשר, כנען, פלשת, יוון וישראל, ירושלים 1988, עמ' 189-192. דיון מעניין על הקשר הכלכלי האפשרי בין 'בית א-ערס' בלוד לחריס ראו: שוורץ (לעיל, הערה 40), עמ' 168-170. רחנפלד (לעיל, הערה 44, עמ' 29) נוטה לפרש שהשם בית ערים מעיד על בעליה שהיה 'חוכר קרקעות גדול מהרומאים, ולו אריסי משנה'.

אל בין חומות עירם, אסף שמעון יהודים מן הגליל ומ'ארבתיוס' ושב לירושלים. נראה שיש לקבל את הדעה שמדובר ביהודים תושבי העיר או האיזור של ארבתה-נרבחה. זרטל זיהה אותה כחורבת חמאם והצעתו משכנעת.¹²² רציפות היישוב בעיר, הבנייה הנרחבת שנתגלתה בה משלהי המאה הב' או מראשית המאה הא' לפני סה"נ, והביצורים החזקים מאותה תקופה מלמדים על המשך החיים היהודיים בסביבה זו ועל תנופה יישובית בעקבות כיבוש השומרון באחרית ימי יוחנן הורקנוס.

ערב מלחמת החורבן מעיד יוספוס שנרבחה עומדת במרכזו של טופרכיה כפרית יהודית.¹²³ העדות הארכיאולוגית מלמדת, כאמור, שנרבחה חרבה בשלהי המאה הא' או במהלך המאה הב' לסה"נ. תמונה היסטורית דומה מצטיירת מן העדויות הנוגעות לדרום-מערב איזור המגדלים. רמתיים, ששכנה במקומו של הכפר ראנטיס, סופחה ליהודה בתקופת יונתן, מפני שאוכלוסייתה היתה בעיקרה יהודית עוד קודם לכן (מקבים א' יא, לד = קדמוניות יג, 127¹²⁴). דומה שאפשר לגשר על הפער שבין התקופה התלמית למרד החשמונאים ולהניח שההתיישבות החקלאית התלמית במערב השומרון התבססה על יהודים, ואלה הוסיפו לשבת במרחב הזה ברציפות למעלה מארבע מאות שנה.

לעומת העדויות על חיים יהודיים במערב השומרון בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית המוקדמת, אין עדויות דומות שתמוכנה בגישה שהשומרונים יישבו את האיזור בתקופות הללו. המקורות ההיסטוריים מתקופת הבית השני מלמדים שהשומרונים התרכזו בלב השומרון, בעיקר סביב שכם והר גריזים, וכן במרכזו של צפון השומרון, באיזור גיניי המזוהה בג'ני.¹²⁵ גם פריסת בתי הכנסת השומרונים, שבנייתם מיוחסת לבבא רבה, איננה חורגת ממרכז השומרון, למעט חריג אחד. שישה מתוך שבעה הטופונימים הוודאיים שבהם הוקמו בתי הכנסת הללו ממוקמים במרכזו של השומרון, באיזור שבו לא נבנו מגדלים.¹²⁶ כלומר, גם הזיכרון השומרוני הקולקטיבי לא כלל את מערב השומרון ב'תבנית נוף מולדתו' המקורית.¹²⁷

122 הפניות לתולדות המחקר בעניין ארבתה-נרבחה ראו: כשר, שם, עמ' 70, הערה 50. לזיהוי של היישוב הקדום כחורבת חמאם ראו לעיל, וכן הסקירה המסכמת אצל זרטל (לעיל, הערה 102).

123 מלחמת היהודים ב, 291, 509. על נרבתניי כטופארכיה יהודית כפרית בין הפוליס קיסריה ממערב לסבסטיה ממזרח, ועל המושג המשובש 'ערי נברכתא', ראו: שחר (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 185-187.

124 מ' שטרן, התעודות למרד החשמונאים, תל אביב תשל"ג, עמ' 107-110.

125 גפני (לעיל, הערה 10), בעיקר עמ' 166-169.

126 הרשימה נמנית אצל אבו אלפאתח (לעיל, הערה 6), פרק 41, עמ' 183. בתי הכנסת של בבא רבה המזוהים בוודאות במרכז השומרון הם: קרית עמרתא, תגה, בית נמרא, שלם, בית דגן ואבנתה. ראו: ספראי, 'בתי הכנסת של השומרונים בתקופה הרומית-ביזנטית', קתדרה, 4 (תשל"ז), בעיקר עמ' 99-100; בן-צבי (לעיל, הערה 114), עמ' 59-66. צברין, אם הוא זהה עם חורבת צברין שברמת מנשה (נ"צ 15242199), הוא האתר היחיד ברשימת בתי הכנסת המצוי מחוץ ללב השומרון.

127 ש' ריקלין, 'עדויות ארכיטקטוניות לנוכחות חשמונאית ושומרונית באזור עופרים', מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי תשנ"ג, בעריכת ז"ח ארליך וי' אשל, ירושלים 1994, עמ' 127-136, הפך באופן מפורש את התמונה ואת 'המפה האתנית'. הוא הגיע למסקנה, שמגדלי השדה הינם פיתוח מובהק וייחודי של החקלאות השומרונית. את העדרם של המגדלים מלב השומרון הוא הסביר בהבדלים

לסיכום, במאה הג' לפני סה"נ פיתחו התלמים חקלאות ממלכתית במערב השומרון, שהתבססה על כרמי זית וגפן והתייזדה במגדלי השדה. נראה שהתלמים הם שהעניקו למרחב את השם 'הר המלך'. תושבי 'איזור הפיתוח' הזה היו יהודים. הם קיימו קשר עם אחיהם שביהודה עוד לפני מרד החשמונאים, והפכו לחלק אינטגרלי של המדינה החשמונאית עם כינונה, התבססותה והתרחבותה. ביטוי מובהק לתהליך היסטורי זה משתקף בהופעתו של המונח 'הר המלך' בספרות התלמוזית, ובעיקר בסוגיות הכרוכות בקיומן הלכה למעשה של המצוות התלויות בארץ. בעקבות מלחמת בן כוסבא חלה התדלדלות ניכרת של היישוב היהודי, ואנו שומעים על מאבק הלכתי ביחס לחלותן של מצוות שביעית ומעשרות במרחב זה. במאה הג' לסה"נ אין עוד ספק ש'הר המלך' הוא איזור 'שאינן ישראל מצויין בו'. בית המדרש בקיסריה והעומדים בראשו היו מראשי הפוסקים בשאלות הלכתיות הנוגעות להר המלך. תוצרת הר המלך בשווקי קיסריה, וההכרעות של ר' הושעיה ושל ר' אבהו בהלכות הר המלך ובמעמדם של הכותים, מלמדים על הזיקה הגוברת שבין עניינים אלה, ומרמזים על כך שהמרחב היהודי התוסס של הר המלך הלך והצטמצם בתקופה האמוראית לצפון-מערב השומרון. העדויות ההיסטוריות והארכיאולוגיות מלמדות על שינויים בהרכב האוכלוסייה במערב השומרון: במקום היהודים התבססו כאן תחילה השומרונים על בתי כנסיותיהם, ולאחר מכן גם חדרה הנצרות לאיזור. היישוב החדש, על שני מרכיביו, מנותק מן המסורת החקלאית שייחדה את המרחב הזה מן המאה הג' לפני סה"נ ועד המאה הב' לסה"נ.

בסוג הקרקע שבין מערב השומרון למרכזו (עמ' 132–134). מפת הקרקעות ו'מגדלי השדה' שהוא מביא כהוכחה למסקנתו (עמ' 133) מוכיחה את ההפך הגמור: במערב השומרון מצויים ריכוזי מגדלים בשטחים של קרקע רנדזינה כהה ובאדמת טרה רוסה חומה-אדומה כאחד.